

Частина перша

Історія хазарів

з найдавніших часів до V віку

I Вступне слівце

Дві головні історичні «брами в Кавказькому хребті: Аланська (чи Даріяльська) в центрі та Чорська (або Дербендська) коло Каспійського берега як два здавна вигідні шляхи хижим кочовикам для забігів із північної Передкавказчини в Закавказчину. Позиція хазарів коло Чорської «брами», первісно як грабіжників Закавказчини, потім (з VII ст.) як представників культурної мирної держави в північному Надкаспії. Казкова їхня давня слава VIII–XI в.

Поміж гірськими кавказькими проходами, котрі з північної, степової Передкавказчини ведуть на південь Кавказу, в Закавказчину, два проходи найбільше були славні в минулому. Один з них – по самій середині Кавказького хребта, однаково далекий і од моря Чорного і од моря Каспійського; другий – на східньому кінці хребта, коло самого Каспійського моря.

Перший, центральний прохід то – Даріяльський просмик (по старогрузинськи «Даріала», «Даріалані»)¹; це той просмик, де крізь грізно-непрístupні гори бурхливо продирається ріка Терек. В початку XIX віку росіяни прилучивши до імперії Грузію, провели, так вона зветься, «Военно-грузинську дорогу», що з Владикавказу із столиці мирної тепер Осетії, легко спокійно веде крізь Даріал до Тіфліса, до столиці теж мирної тепер Грузії; а колись, аж до кінця XVIII в., Даріяльський просмик був для переправи дуже нелегкий. Звався він за давніх часів у різних народів по різному. У греко-римських письменників – «Кавказька брама», *Portae Casasiae* чи «брама Грузії» – *Portae Hiberiae*.² Тому що сюди вдиралися з північної Надкавказчини хижакі алани (осети), щоб несподіванно пограбувати Іберію-Грузію, казали люди на цей просмик іще «брама аланів». Таку назву «дар-и Алан», напевне давали брамі перси аршакидської й сасанідської держави, бо вживана в грузинів, у старому письменстві, назва «Даріал» або «Даріалані» це ж безперечна позика з перської мови³; у вірменських старих істориків та географів це теж «брама аланів»⁴ і так само IX–X в. «баб аль-Лан»⁵, або іноді, з огляду на збудований там дозірний замок – «аталь-Лан» = «Замок проти аланів»⁶.

Другий відомий прохід через Кавказ, єдиний справді природній шлях з Передкавказчини до Закавказчини (для аланських закигів теж дуже не чужий ж, лежить коло самого Каспійського моря між кінцем гірського ланцюга з одного боку та морським берегом з другого боку, там де розгорнулося надморське місто Д е р б е н д. Назва «Дербенд» порівнюючи нова, либонь часів сасанідського шаха Хосрева I Анушервана VI в. У греко-римських письменників цей дербендський просмик, що коло Каспія, побільше так і звався «Каспійська брама», напр. *Portae Caspiae* у Плінія I в.⁷

У Приска V в. і ин.⁸, хоч заразом «Каспійською брамою» найменуваляся у греко-римських авторів ще й інші гірськи проходи⁹. Іменуваляся у класиків Дербенський прохід ще й «Албанська брама»¹⁰, бо тая країна, що лежить на південь од «брами» називаляся Албанія, чи Алванія; або в вірменській вимові Агванія (за радянської влади вона стала титулуватися «північний, або кавказький Азербайджан»). Сами албани знали отой надкаспійський (дербендський) прохід живовидячки якось близько до «Джорн» або «Чор» з ламбдальним «р» на кіиці¹¹. Це видно з транскрипції цього ймення у вірмен, що через тісні церковні відношення дуже докладно знали Албанію; всі старі вірменські історики, починаючи з V в., мають для дербендського проходу назву «Чорська брама»¹², візантійці V–VI в., що звичайно трималися класичного терміну «Каспійська брама», знали одначе й місцеве її албанське ім'я. Іноді здоволі правда туманних указівок, можна б виснувати, що воно чулося візантійським вухом ніби «Юр» (=Джор), чи «Ур»¹³, може бути навіть ніби «Хор»¹⁴; іноді ж вони (Прокопій VI в.) зовсім нетуманно зазначали, що тубільці кажуть на тую надморську браму «Т [1]» (= Чор). В грецькому перекладі (VI в.) вірменського історика Агатангела читаємо про «Дзуер ану» (чи „Зуарську башту»), (в подіях 228 р.)¹⁵. В сирському письменстві зазначалася Каспійська брама як «Торська» (Торайе, де-Торайе)¹⁶, а може ще й як «Чульська»¹⁷. Мусульманські завойовники-араби що, розуміється, чули од персів ім'я «Дербенд» (і переклади його на свою мову) заразом засвоїли тубільну назву «Тор», тільки переробили її на «Сул» (з т. зв. емфитичним «с»)¹⁸; це – згідно з законами своєї арабської мови, що не має звука «ч»¹⁹, і згідно з особливою місцевою албанською вимовою кінцевого «р» в іменні «Чор».

Найчастіш, правда, називавсь у арабів дербендський просмик «брама брам», «Баб аль-абваб»²⁰, або «аль-абваб»²¹, або навіть попросту «аль-Баб» (= брама) живовидячки, це мав бути переклад перського слова «дербенд».

У старих вірменських письменників трапляється для Дербенського (чи Чорського) прохода ще назва «Брама гуннів». Це тому, що в IV–V вв. сюдою вдиралися в Закавказчину гунни; або народи, піддані тоді гуннам (як, ті самі алани, що й у Даріалі орудували, та хазари, та ін.) Послідовно й цілу країну на півночі од Чорського прохода вірменські історики звали навіть довгенько після V віку, «країною гуннів». І візантійські письменники теж титулювали Передкавказчину «Гуннія» довго, коли вже ніяких гуннів там не стало, і коли мабуть чи не справедливіш було б казати на Дербендську браму вже «брама хазарів». Тільки ж сподіваний термін «Брама хазарів» (він міг виробиться аналогічно до терміну «Брама аланів», тобто Даріал) так і не виробився в історичній географії, дарма що після гуннів грізним бичем для Закавказчини й Уралу, героями наскоків крізь Дербенську браму, являлися були найбільше вони, хазари тіі [2].

Руйнували хазари закавказькі землі (попереду під проводом аланів і гуннів, потім і самі иноді за візантійськими антиперськими намовами, лиш у перші століття н. е., в II–VI).²² В VII–VIII столітті справа змінилася, бо й самі хазари тоді змінилися: добачили свою найбільшу вигоду в тім, щоб змінитися радикально, з грабіжників обернутися в ворогів грабіжництва.

Складалося це ось чому. В VI в. розлоггі степові простори од Середньої Азії через рр. Урал і Волгу до моря Озівського почасти й Чорного, Надкавказчини в тому гурті, з дуже неодинаковою етнічно людністю, увійшли були в склад великої торгової держави С е р е д н ь о - а з і а т с ь к и х т ю р к і в («стукюйців», як їх звать китайські історичні джерела).²³ На чолі держави стояв володар «джебгу-хакан». Далі, в середині VII в., цей хаканат тюрків-середньоазійців занепав (через китайців, 658 р.), але в Хазарщині тюркська династія не втратила свого панування і, з столицею вже не в Середній Азії, а в Надкаспії, перебрала на себе всі державні титули, правда й обов'язки занепалого середньоазійського хаканату, тісніш-державно-торгове завдання: бути посередниками в світовій, міжнародній торгівлі, поміж азійським та європейським світом, пильно охороняючи торгові шляхи між сходом та заходом. У зв'язку з таким міжнародним торговим завданням цей династично-тюркський хаканат сильно розсунув свої межі з Хазарщини по східній Європі. Маючи столицю чи столиці, на хазарській території, серед людності хазарської, тільки з верхівкою тюркською, цей західний зостаток «стукюйської держави» потроху почав зватися вже хаканатом не тюркським, ба хазарським, і всі народи говорити стали на володаря не «хакан тюрків», бачим раз частіш «хакан х а з а р і в». І отож допіро з того часу, з кінця VII в., хазари й набрали широкого всесвітнього розголосу і всесвітньої ваги.

Обернулися вони в таких світових діячів рівночасно з іншими новоявленими тоді для всіх народів – а р а б а м и, що вони теж у тому самому VII столітті вийшли в широкий світ і заснували на повойованих землях сасанідської Персії та азійсько-африканської Візантії свій великодержавний ісламський «халіфат». Після деяких ворожих непорозумінь й боротьби (надто ворожі стосунки одбулися в кінці панування арабської династії Омейядів, в 1-й половині VIII в.) обидві нові великі держави, Хазарський хаканат та Арабський халіфат (цей уже під династією Аббасидів) увійшли з кінця VIII в. в добросусудські економічні, з осібно-торгові взаємно-відносини. Мудро ладнаючи або часом попросту тмки приятелюючи з Аббасидським халіфатом, Хазарський хаканат разом підтримував безмірно кращі, це вже як найприятніші, стосунки з В і з а н т і е ю, з Царгородом. Не раз бувало, що й володарі обох держав, хазарський хакан і царгородський імператор, ріднилися між собою через династичні шлюби; бувало так, що той імператор, який сидів на царгородському престолі, так і звався «хазарином» (імператор Лев IV Хазарин, 775–780, син хазарської Ірини). Охоче перепускала хазарська держава крізь свою територію і гостинно вітала в своїй столиці ще й к у п ц і в з п і в н о ч і – руської, фінійської, надбалтійської, скандинавської (не кажучи вже про купців з Київщини або Чернігівщині з вятицького бассейна р. Оки, що були до IX–X в. відданцями хазарів). А всяких загрозливих кочовників, котрі б могли нападати на «торгових гостей» під час їх подорожі Хазарщина стримувала збройною силою, постійним військом.

Охороняючи таким чином шляхи транзитного торгу між сходом та заходом, чинячи тим способом неабияку культурно-економічну міжнародню службу, даючи спрмогу східному слов'янству розгорнути свою колонізацію по степовій Україні «оли до моря»²⁴, сама з тієї культурної служби, з того торгу, з тої колонізації процвітаючи-багатіючи. великодержавна Хазарщина проіснувала чотиріста яких років, од VII-го безмалъ до половини XI століття, а особливу політичну силу, в світовому розмахові, мала в VII–IX вв. Скрізь на світі, в очах людності навіть як на дальших загуків тодішнього світу, – от, в XI в. де-небудь, приміром у Газні, теперішньому Афганістані, на кордонах Індії, – оповита була «хазарська земля» чарівним сяйвом якогось надзвичайного торгового багатства, надзвичайних екзотичних товарових розкошів. І коли, скажемо, афганістанський пііта XI в. хтів обмалювати якусь жваву, галасливу вселюдну радість, то питався віршами сам у себе, чи не караван з «хазарської землі» часом прийшов. Так фантазував хоч би, панегірист

газневідських султанів Менугитрій XI в. в своїх високопишних одах на честь своїм володарям у їхній далеченній резиденції Газні, саме на кордонах Індії:

Радійте, бо настало свято Мигрегам
 Чути, як гукають люди та бляцкають караванні дзвоники
 Чи не з Хазарщини прибув той караван?
 Чи може, прибув з найдальших країв Китаю?
 Чи може, їй богу, прибув він ані звідси, ані звидти,
 А прибув з високого раю, з самого неба?
 Караван-и Лигреган ез Хазар амед,
 Йа ез едсайи булад-и Чиніан амед?²⁵

І ще була одна, по своєму, казкова прикмета хазарської держави: в ній не було жадної релігійної нетерпимості. Поганська, християнська, юдейська, мусульманська віра – всі в ній були рівні. До другої половини IX в. головна релігія в Хазарщині була поганська, але християнство безборонно тоді робило великі успіхи і серед хазарських владущих клас і серед хазарських низів. З 860–880-их рр. до 960-их рр. вірою державних верхів сталося, трохи чи не на сто літ, юдейство, але й ця релігія, що в інших умовах показувала себе вузько-нетерпимою, в Хазарщині не виявляла жадної нетерпимості. Далі хазарські верхи, одкинувшись од юдейства, перейшли на мусульманську віру, – і знов віковічна хазарська терпимість не перевернулася на агресивну нетерпимість. Така річ не тільки за фанатичних середніх віків, ба до недавня й на наших, нових часів могла вважатися за казкове чудо-диво. І вже навіть з цього одного погляду історія Хазарщини і її внутрішнього розвою варта як-науважніших студій.

¹ Brosset: Histoire de la Géorgie (Франц.переклад грузинської хроніки «Картліс Цховреба» Вахтаглової редакції), т.1 (СПБ 1849), ст.154–155.

² Так у Плінія I в. в Naturalis historia (кн. VI. 11. 30): portae Caucasiae; а трохи далі (VI. 13. 40): portas Iberiae quas Caucasiae diximus vocari (за виданням Детлефсона т. I: ст. 138 і 338) у Страбона (I ст. н. е.) Іберську браму описано в XI. 3. 5), але ймення її не названо ніяк.

³ Що в грузинському «Даріалані» ми маємо перське «Дар-и Алан» = «брама аланів», це скріпив своїм авторитетом ще академик Броссе: Histoire de la Géorgie т. I (Спб 1849), ст.155. Потім виразно схилився до Бростової етимології іраніст-кавказознавець Всев. Міллер:

«Осетинские этюды» т. III, (М. 1887, видб. з «Ученихъ Записокъ Моск.» У-та), ст. 42. Тепер це толкування настільки спопуляризувалося, що в довідкових виданнях продається воно попросту, як аксіома; див. прим. «Енциклопедическій Словарь» Брокгауза та Ефрона, 2 е вид., т. 15 (СПб, 1914), ст. 592 уже навіть без покликання на будь-чий лінгвістичний авторитет.

⁴ Вірменську назву «брама аланів» ми знаходимо і в тій географії VIII в., що неправдиво надписується ім'ям Мойсея Харенського. Див. франц. вид. Сукрі: *Géographie de Moïse de Coghè* (1881), ст. 36, або по російськи в витягах К. Патканова в «Журн. Мин. Нар. Просв.»: 1883, март, ст. 30.

⁵ Балазорій IX в.: Фотух аль-больдан = «Завоювання країн» (Ляйд 1866), ст. 194; географ ибн Хордадбег IX в.: Масалик аль мамалик = Шляхи та області (Ляйд 1889), ст. 123; географ ибн-аль-Факиг Гамаданський (бл. 903): «Аль-а лад ан-нафіле» (Ляйд 1892), ст. 148.

⁶ Кал ат аль-Лан – так у Масудія X в. «Золоті лути», т. II, (Пар. 1862), ст. 43.

⁷ Пліній: *Naturalis historiae*. кн. VI із 40 (вид. Детлефсен . т. 1. ст. 238).

⁸ Приск (посол до гунна Аттили – в виданні К. Мюллера: *Fragmenta Hist. Graec.* (т. IV, Пар. 1851), урив. 31 та 37; рос. переклад Г. Дестуніса «Сказання Приска Панійського» (1861), ст. 89, і ст. 93 (в. «Учен. Зап. II отдел. Акад. н.» кн. II, вип. 1). Або див. в 11-му уривкові візантійця Менадрв Протектора про договір між персами й візантійцями 562 р. (ст. 21 Діндорфова вид.; рос. пер. Дестуніса, ст. 342 в. 1, т. сер.) «Візантійські історики» Спб 1860), Або, знов, в «Історії» Теофана Візантійця VIII в. в подіях pp. 626–627, p. 763, p. 765 (=стор. 316, 433, 765 грецьк. = ст. 235, ст. 317, ст. 319 рос. пер. Оболенського (Москва 1884).

⁹ Пліній (VI, 13, § 40 і II, § 30) зазначає що дехто його земляків «дуже помилково» (*magna errata*) називав «Каспійською брамою» Даріальський просмик: *Caspiae appellavere portas Hiberiae*. Ця помилка довго повторювалася; і прим. Прокопій Візантійський VI в. в своїй історії візантійських війн проти персів зве Даріал систематично [пропущено. – *Ред.*] або [пропущено. – *Ред.*] (I, 10; 1, 12; і ин.; рос. пер. Дестуніса Спб 1876, ст. 111–112 та ст. 140). – Окрім того «Каспійською брамою» звався гірський прохід в Ірані, в південному Надкаспії, на схід од теперішнього Теграна, як ми знаємо, прим. з істориків перського проходу Олександра Македонського, або з «Географії» Страбона бл. н. е.

¹⁰ От у Ітоломея II в. = /Марина Тирського I в. Географія V, 8, 11, 15, (вид. Вільберг, ст. 347).

¹¹ Тобто кінцеве «р» в іменні «Чор» чулося в албанів не як чисте «р», а як той особливий посередній звук між «р» та «л», що й тепер легко підловити в кавказьких мовах. Чужинець міг учути це ймення навіть ніби «Чол» – чи сміємо ми прийняти сюди для порівняння чувашське (отже й стародавнє булгаро-хазарське) слово «чол», яке значить «камін» (і разом кріпість-твердиня). Я не зважаюся казати. Завважити слід, що у сусідніх дагестанців місто Дербенд іще й тепер зветься або «Чурул» (по лакськи), або «Нулли» (у даргинців, кайтахів).

¹² Або «Чогська» – із звуком «г», тобто по старішому: Чолська. Вірмени своїм звуком «г» часто віддають чуже «л». Згідно з цим звуковим законом своєї мови вони ж і албанів (по

грецьки [пропущено. – *Ред.*] називали агванами («гваню»).

¹⁰ Приск У в. твердиню коло Каспійської брами називає або Юроіпаах (урич. 31 в Мюлерових “Fragmenta” т. IV; рос. пер. Дестуніса ст. 89), або Уроісах (урич. 37; рос. пер. ст. 94). В першій половині цього ймення (Юр..., Ур...) могла б міститися перекручена вимова «джор» і це вже давно завважив К. Патканов («Опыт истории династии сасанидов по арм. писат»). Спб 1869, ст. 13). він толкує, як вірменське «[пропущено. – *Ред.*] – «[пропущено. – *Ред.*] ...онарона Шантіев в перекладі Егіше (Тифліс 1855), зазначав, що по вірменськи «пях» означає «стража, станція» (ст. 14). На думку деякого з арменістів (Маркварт), для Прискового «Юроіпаах» треба, притягти вірменську етимологію, прочитати тее слово, як «віро-парнак». Але чому ж би назва для кріпості в далекій від вірмен Каспійській брамі мала б бути вірменська, а не своя, албанська?

¹⁴ Менаандр Протектор VI в., оповідаючи про персько-візантійську умову 562 р., спільно охороняти цей просмик, зве... оно (фрагмент II = рос. пер. ст. 342). Думаємо що Менандрове початкове «Хор» може відповідати початковому Прискову «Юр» и «Ур».

¹⁵ Прокопій: Про готську війну IV, 3 (ст. 469 де Борового видання: [пропущено. – *Ред.*])

¹⁶ Див. Агатангелову «Історію Терідатонного царювання», розд. 2 в “Fragmenta Historicorum” У. 2. (1892) ст. 118 / або в “Collection des historiens de l’Arménie” на тій самій сторінці.

¹⁷ Див. прим. в сирській (Компілятивній) хроніці Михайла Старшого, под р. 194–583 (ст. 381 за виданням [нерозбірливо. – *Ред.*]). Відповідний уривок подав у німецькому перекладі Маркварт у своїх “Osteuropaishe und ostasiatische Streifzuge” (Лпц. 1903), ст. 480–485. Компілятор мав перед собою давній сирський текст. Див. здогад у Нельдеке: Sasaniden (Лпц. 1879), ст. 123, виноска 2 (писалося „Тшул” – за Йездигерда II, 438–457).

¹⁸ Пор. „Сул” у Табарія I, 814 та I, 895, сказано, що твердиню поставив іах Фіруз V в., а Хосров I Ануширван її поширив). У географа 846 р. ибн-Хордадбега (Ляйд. 1889) див. ст. 123–124, де перелічено ще дванадцятьоро інших проходів крізь Кавказький хребет.

¹⁹ Чуже „ч” надто іранське, араби-завойовники дуже часто віддавали серез емфатичне „с” (або ще через „ш”).

²⁰ Пояснення для ім’я „Баб аль-Абваб” віднесено до часів Ануширвана VI в. Див. у Балазорія IX в. „Завоювання країн” (Лпц 1866) ст. 194. У географа ібн-Хордадбега IX в. (Ляйд. 1889), ст. 123.

²¹ Досл. «брама і брами», тобто «дербенська брама та інші брами». Див. прим. у Кодами (Ляйд. 1889) ст. 256, або у Табарія, I серія, ст. 991, 11. Нельдеке (якроблять інші орієталісти, пор. Journ. Asiat. 1849. Juin. S. 475) в своєму німецькому перекладі Табарієвого відділу про сасанідів (Лпц. 1879) замість арабського «аль-Баб» абваб написав по німецьки tacitu taci тапи. Попросту “Derbend” (... mit einem grossen Heere nach Derbend” ст. 220; по араб. „иля ль Баб. wa аль-абваб”.

²² Найстарішою датою хазарського наскоку крізь Чорську браму в Закавказчину, міг би бути рік 199–200, якщо ми зважимося покластися на назвіску псевдо-Мойсея Хоренського VIII–IX в. (див. »Історію Арменії» в перекладі Н. Еміна, М. 1893, стр. 113.) Коли Хоренського

звістка містить у собі зерно правди, то іранське ймення царя й вождя тих хазарів (Внасет Сурхат) свідчило б, що по суті організаторами того забіга бл. 199–200 р. були алани.

²³ Із старо-тюркських Орхонських написів ми знаємо, що це були тюрки-огузи.

²⁴ Слова Начального літопису: «Улучи и Тиверци съдяху по Бугу и по Днѣпру и присъдяху къ Дунаеву; и бѣ множество ихъ съдяху по Днѣстру оли до моря» (див. Іпвтський список 7, з варіантом Лаврент. списку).

²⁵ «Дзвон» Менугигрія. "Meloutschehgi". Вид. А. Казимірський (Пар. 1886). (ст. 183 перс. – ст. 281 франц.).

II

Лінгвістична належність хазарів (і одномовних з ними булгарів), як хронологічний ключ для їх найдавнішої історії

Хто ж вони були родом оті хазари, отколись хижі номади, а потім, із VII в., творці казково-прославленої держави? Якої раси хазари? Звідкіля вони прийшли в Передкавказчину на каспійсько-озівські (або волзько-дінські степи)? І коли прийшли?

Писані історичні документи не дадуть нам на це точної й широкої відповіді. Натомість багацько говорить нам лінгвістика.

Хазарська мова, хоч (це далі буде видно) стояла, вкупі з булгарською, особно серед інших тюркських мов, являлася будь-що-будь мовою тюркською. Це нам слідно буде навіть із тих скупих решток булгаро-хазарської мови, які зацілили в істориків, що писали про хазарів і булгарів. Та є дуже важливе безпосереднє, спеціальне свідоцтво арабського дослідника сучасника хазарів. Арабський історик географ Масудій (серед. X в.), що багато попоїздив по світу і звертав особливу увагу на ентологію країв, у своїй географічній праці «Китаб ат-танбі» (розд XV)¹, аж надто виразно каже, що хазари такі самі тюрки, як приміром гузи, і мовою належать до тюрків². Про тюрків ми більше менше напевно знаємо, (або вважаємо це за річ певну), що батьківщина тюрків – А л т а й та сусідні степи, спільна прабатьківщина для всіх трьох народів «алтайської» мовної групи: тюрків, монголів і тунгузів. Значить, до перед-кавказьких степів повинні були прийти хазари (як і їх родичі булгари) не інакше, як з глибу Азії, з країв Алтайщини, прийти звідти, звідки приходять і всі інші «алтайські» народи (монголи, тунгузи).

Коли прийшли? – Це вгадати нам у деякій мірі пособляє той здавна відомий факт, що хазарська мова була найближча до мови булгарів і що обидві сильно вирізнялися своїми діалектичними особливостями од інших тюркських мов.

Що хазари й булгари були народи братерні, про це нам оповідає ще в VI в. історіографія сирська. В 585 році дописав свою довголітню працю, церковну історію старий єпископ Йоан Ефеський, (або Азійський), що народивсь бл. 504 року в Діярбакрі, не так то й далеко од кавказьких країв, а попоїздив по світах за свого довгого життя чималенько, був місіонером-

просвітителем, серед поганів Малої Азії, та перебував якусь пору і в Царгороді за Юстиніанових часів, де теж міг наслухатися і про хазарів і про болгарів³. І от цей Йоан Ефеський VI в. переказує легенду (сам він кваліфікує її навіть не як легенду), звідки взялися хазари й болгары. Жили в глибинах Скитії трое рідних братів, наймолодший звався Булгаріос, найстарший Хазаріг. Забравши з собою 30 000 своїх скитів, прийшли вони до ріки Дону. Булгаріос з 10 000 людей перейшов через Діа на західний бік, а Хазаріг з другим братом і рештою людей оселилися в краю аланів коло Каспія, коло брами Торойе (=Чорської), – ото ж од них, од двох рідних братів, і пішли два народи, один «Булгар», другий – «Хазар»⁴. Казати про мову цих двох братерних народів Йоан Ефеський не мав приводу [1]. Та про це спеціальніш каже добре поінформована халіфатська географія X віку – Бальхій (працював в початку 920-их рр., пом. 934), що його обробили й дали доповнену редакцію Істахрій (930–933) та ибн-Хавкаль (978). Пишучи про царство болгарів на Волзі й Камі X в. вони як-найкраще свідчать, що «мова болгарів – така, як мова хазарів; а у буртасів (тобто мордві, народності фіїнської) [2] мова не така⁵. Свідомство це про спільну хазарсько-булгарську мову важливе для нас тим, що, коли ми од хазарського нарiччя маємо лиш невеликі зостанки, то болгарів нарiччя нам відоме не аби як. І легко піддається лінгвістичній аналізі. Маємо ми деякі дані і од болгарів наддунайських (писані тоді ще, доки завойовники-булгары не зіллялися з слов'янами) [3], ще більше ми маємо писаних пам'яток з Булгарії волзько-камської, ащо найважливіше – булгарська мова ще й досі живе в устах волзьких чувашів.

Що нащадки болгарів то теперішні чуваші, це лінгвістично найкраще довів тюрколог Н. Ашмарин (1908)⁶. Його доводи одразу зробилися аксіомою для вчених тюркологів, а тепер, із заснуванням Чувашської республіки і «Чувашского Государственного издательства», про ідентичність чувашів з булгарами довідаються навіть усі звичайні читачі – з популярно виданих книжок, що ввійшли, приміром, з-під пера спеціаліста монголознавця й тюркознавця Н. Попле (1925)⁷; або довідується про це пересічний читач од чувашознавця М. Петрова (1925)⁸. Отже й хазарів мова, раз вона була така сама як булгарська, живовидячки наближалася й до теперішньої чувашської. А коли так, то хазарська мова, разом з булгарською, повинна була в сім'ї тюркських мов стояти трохи осторонь, або й дуже осторонь. більше-менше отак, як теперішня жива чувашська мова теж стоїть осторонь. У всіх інших тюркських мов характеристична прикмета-тая, що всі вони як на диво схожі одна з одною: османець з-над Босфору, татарин з Кавказу, узбек з Туркестану, легесенько, хоч і не без *qui pro quo* розуміють

кожен кожного; та й у давніх тюркських пам'ятках, прим. в Орхонських написах VIII в. або в джагатайському письменстві XIV в. мова за зовсім скидається на теперішню мову тюрків. Лінгвісти часом кажуть, що по правді, тюркських мов навіть нема, є лиш тюркські наріччя, що становлять собою єдину тюркську мову (Недурно ж пантюркісти вважають аж за непотрібну витівку – творити окремі татарські письменства, бо всі тюрко-татари, мовляв, любісінько можуть перебути однією мовою – османською, для всіх зрозумілою). Не те – чувашська мова. Хоч її належність до тюркської сім'ї безперечна та разом має вона такі своєрідні особливості і в фонетиці і в морфології, що вони її од тісної тюркської сім'ї аж надто відчужують. Тієї для кожного тюрка зрозумілості, якою відзначається всяка інша тюркська мова, в чувашській мові нема; сусідній казанський татарин, слухаючи чуваша, не розбере, що таке він говорить. Іноді, розуміється, чувашські слова не далеко відходять своїми звуками од інших тюркських: пор. тюркське «сары» (жовтий) – і чувашське «шуры» (=білий), тюркське «короп» (=чорний) і чувашське «хура» (=чорний); ба навіть не надто ще велика відмінність між чувашським «посв» (=голова) і тюркським «баш»⁹. Але чи легко розбере татарин чуваша, коли приміром, відомому спільно-тюркське слово «таш» (=камінь) за фонетичними законами чувашської мови звучить «чол»? Або чи легко тюркові розуміти чуваша, коли число 30 чується у тюрків «отуз», а у чувашів «вудур»? Отаке саме відокремлене становище повинні були лінгвістично займати супроти інших тюрків давні булгари й хазари. Приміром в X в., в часі розквіту арабської географії й подорожей. Звичайно, тямущий етнограф Масудій X в. знав, ми бачили, що хазари вже ж тюрки і балакають будь-що-будь по тюркськи: але одночасний з ним доволі поверховий спостерігач ибн-Фадлан, що приїздив на Волгу в 921 році, не завагався зробити в своїх пропам'ятних записах нотатку, що мовляв «мова в хазарів не така, як у тюрків і персів»¹⁰. Авжеж не така, бо багдадець ибн-Фадлан, коли й чував перед своєю подорожжю якусь тюркську балачку, то чув її десь певне лиш із уст тюркської преторіанської гвардії коло багдадського халіфа, і звичайно що хазарська балачка здалася йому не такою «не тюркською».

Оцеє сильно відокремлене лінгвістичне становище старовинних хазаро-булгарів (як і теперішніх чувашів) од спільно-тюркської (або, як іще кажуть для широкої публіки, од тюрко-татарської сім'ї) і виразно свідчить, що булгаро-хазари одірвалися од головної маси тюрків дуже давно, і покинули алтайську батьківщину з н а ч н о передніш ніж усі інші тюрки. Якщо ми знаємо, що наприклад, тюркські орди гуннів прийшли в східню Європу в IV столітті нашої ери, то логічно буде здогадуватися, що булгаро-хазари тоді в східній Європі уже жили [4].

Такий висновок, однак, надто ще недостатній і мало вимовний. Детальніша аналіза чувашської (себто й хазарсько-булгарської) мови дозволяє зробити висновки геть виразніші. Таку порівняльно-філологічну аналізу найбільше перевів вищезгадуваний монголознавець П. Поппе у декількох роботах, виданих за останнього десятиліття.¹¹ Він наочно показав, що чувашська (себто й давня хазаро-булгарська) мова має в собі багацько таких, прикмет, які її дуже наближають до монгольської, але разом вона, будь-що-будь, а мова не монгольська, і коли є не зовсім тюркська, то «тюркоїдна», тай «стоит на гораздо более древней ступени развития, чем все тюркские наречия». Тому ми й повинні малювати собі історію так, що колись предки монголів, чувашів (тобто й хазаро-булгарів) і тюрків всі в купі творили біляше-менше єдину мовну групу, в якій прачуваші (прабулгари, прахазари) займали попереднє місце між монголами й тюрками. Потім тая передісторична єдина монголо-предкочуваше-тюркська прмова розпалася на дві групи: а) властивомонгольську та б) предкочуваше-тюркську. Допіро од спільної предкочуваше-тюркської групи одрізнилися чуваші (булгаро-хазари) тай, зберігаючи в своїй мові деяку ще монголотюркську архаїчність, пішли далі вже своїм власним шляхом лінгвістичного розвитку. А чисті тюрки, залишившись сами в характері вже окремої мовної групи, потроху втратили тую спільну з монголами архаїчність, що задержалася в чувашській (булгаро-хазарській) мові, тай теж пішли власним шляхом у дальшому розвитку своєї мови.

При такому погляді на історію хазаро-булгарської мови доводиться епоху одрізнення хазаро-булгарів од ширих тюрків перенести на часи «дуже й дуже далекі». Покинути алтайську батьківщину і опинитися поблизу степів східної Європи, коло Волги, або вже й у степах на захід од Волги, в Надкавказчині, чи коло Дону, предки хазаро-булгарів (та мабуть, гадаємо, і ще деяких інших народностей такого самого монголотюркського або «тюркоїдного» типу) могли ще перед нашою ерою, перед Різдом Христовим, може навіть з а д о в г о перед нашою ерою.

І коли нарешті вони виступили перед нами в документально-історичному світлі законодавства вже й відомих нам надморських степах Озівщини та Чорноморщини, то вони за попередній довгий час свого тут перебування, тут чи поблизу, – встигли безперечно вже дещо позасвоювати, культурно й навіть антропологічно, од тих тубільців, яких вони тут застали. Деяка асиміляція нахожих «тюркоїдів» (чи монголотюрків) з давнішою людністю цієї території неминуче мусіла тут так чи йнак одбуватися. Тому в характері неминучих «пролегоменів» до хазарської чи булгаро-хазарської історії випадає кинути хоч коротенький, зовсім побіжний погляд на загальні культурно-історичні дані про давню людність тієї території, що

кінець кінцем сталася Хазарщиною в широкому розумінні того терміну, захоплюючи всю північно-чорноморську степову смугу.

¹ «Китаб ат-танбі» вид де Руе тільки по арабськи, в *Bibliotheca geographorum Arabicorum* (Ляйд. 1894): див. ст. 83. Франц. переклад *Qarqa de Veux: Le livre de l'avertissement* (Пар. 1897), ст. 120.

² «П'ята людська раса-то всякі коліна тюрків: харлухи, гузи, кеймаки, тогузгузи і хазари. Хазари по тюркськи звуться «сабір», по перськи – «хазаран»; вони осілеє тюркське плімя. В арабській мові їхнє ім'я має форму «аль-Хазар». Ця (п'ята людська) раса обіймає ще інші коліна, що всі балакали однією мовою і підхилялися одному цареві».

³ Стисло про письменську діяльність Йоана Ефеського, з найпотрібнішою бібліографією, див. у мене в «Очерк сирской литературы», ст. 191 (в III частині «Семитських язиковь и народовь»), М. 1910). Ширше – Ph. Doval. *La littérature syriaque* (Пар. 1907) ст. 181–184 та 362–363. Зазначити треба, що не вся історія Йоана Ефеського дійшла до нас у первісній цілості: дещо маємо як складові частки пізніших сирських історичних компіляторів, псевдо-Діонісія Телль-Магрійського VIII в., Михайла Сирійця XII в., Абуль-Фараджа бар-Гебрея XIII в.

⁴ У компілятора Михайла Сирійця (Старшого) XII в. ця генеалогічна легенда про братів Булгаріюса та Хазаріга міститься в відділі панувань імператора Маврикія (VI в.). Див. d. H. *Suabot Chronique de Michel le Syrien* (Пар. 1899 і д.) ст. 381. По сирськи з франц. перекладом за Шаберовим виданням, але в перекладі не французькому, а німецькому (з не дуже повним коментарем) подано відповідний уступ у Й. Маркварта: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Ляйп. 1903) ст. 484–485, і порівняно текст з іншим, теж компіляторським, текстом Бар-Гебрея XIII в. Легенду цюю, або натяк на неї, можна знайти мабуть і в візантійському письменстві; напр. лаконічну згадку про спорідненість булгарів і хазарів у Генесія X в., боннське видання (1834), ст. 85–86. Можна нехай і з обережністю, притягти ще й свідoctво руського Начального літопису про те, що хвалили і булгари – брати: «Хвалили й Булгаре суть отъ дщерью Лотову, иже зачастую отъ отца своего, тѣмъ же нечисто естъ племя ихъ» (Іпат. список, л. 169 = ст. 63 вид. 1871). Либонь під хвалисами розумів наш літопис саме-іменно хазарів, бо під морем Хваліським він безперечно розумів те море, яке тоді звичайно звалося Хазарським (Каспійське). „И вѣтчеть (Волга) семьдесятъ жерель въ море Хвалійское» (Іпат. спис. ст. 4) Бросе давно завважав, в «Каспій» Б. Дорна, Спб, 1875, ст. 158, що й у старогрузинському письменстві «згва Хваліміса» = море Каспійське).

⁵ «Лисан Болгар» – мить лисан аль-Хазар, а ли Бортас лисан акар». Колись Хвольсон у своїх «Известіяхъ ибнъ-Даста (= ибн Росте)», Спб. 1889, ст. 75–76, гадав, що він цю виписку наводить з первісного ще непереробленого Бальхія за берлінським рукописом. Але той рукопис був уже Істахрієва редакція; див. статтю Де Гюе: *Istachri-Balchi Frage. Zeitschr. den Deutschen Morg. Gesh.* т. 25 (1871), ст. 42. Порівн. ляйд. вид. Істахрія ст. 225 та Ибн-Хавкаля, ст. 285, давніш цей уступ цитували орієнталісти саме-іменно за редакцією Ибн-Хавкаля (Френ 1822, Деффемерої, 1849 в *Journ. As. Juin.* ст. 471). Чи існує десь рукопис первісного, ще не зредагованого Бальхія, важко сказати. Е звістка 1910-их рр., що в Єгипті знайдено саме-іменно Бальхія, а не Істахрієву редакцію; але доки той текст не буде опублікований, не можна ані користуватися ним, ані судити про його автентичність.

⁶ Н. А ш м а р и н ь . Болгары и чувашы – въ казанскихъ «Извѣстіяхъ Общ-ва Археол., Ист. и Этногр.», т. 18 (=1908).

⁷ Н. Поппе, в своѣй книжцѣ «О родственныхъ отношеніяхъ чувашскаго и тюрко-татарскаго языковъ» (Чебоксары, 1925), каже, для широкихъ кіл: «Близость чувашскаго языка къ болгарскому настолько велика, что мы можемъ считатьъ нынѣшній чувашскій языкъ потомкомъ болгарскаго языка, а чувашей – потомками деревенскаго населенія Булгарскаго царства». (ст. 9–10). Тутъ таки Н. Поппе наводить декілька типовихъ фонетичнихъ прикладів: «місяць» по булг. «аух» по чуваш. «уйахъ» (тюрк. «ай»); «дочь» по болгарськи: «-хур», по чуваш. «хер» (тюрк. «оызъ»); «годъ» по булг. «залъ», по чуваш. «сулъ» (тюрк. «йашъ»); «девять» по булг. «стохоръ», по чуваш. «стахвръ» (тюрк. «тооузъ»). «Изъ этихъ примеровъ, – додає П. Поппе – мы видимъ, что в болгарскомъ языкѣ тюркскимъ звукомъ "з" и "ш" соответствовали звуки "р" и "л", какъ в чувашскомъ».

⁸ М. П. Петровъ. «О происхожденіи чувашъ» (Чебоксары, 1925). На ст. 52 він дає висновки: «Языкъ чувашскій и языкъ древне-булгарскій – одинъ и то же. Генетическая связь между чувашами и булгарами, устанавливаемая свидетельствами языка, подтверждается какъ данными фольклора, этнографии и истории, такъ и национальными особенностями чувашъ».

⁹ Правда, аж ніяк не можна ручатися, що чувашське «нось» не позичене слово.

¹⁰ Див. статтю «Хазаръ» у географічному словникові Якуба XII в., де ми маємо витяги з ибн-Фадланової записки, т. II по изд. Рютенфельда (Лпц. 1866), ст. 438 (рядки 4–5) з ибн-Фадлана дословно, без критики, переписали його скороспілу думку про хазарську мову прим. Истахрій (ст. 222) ляйд. вид. та з невеличкими застереженнями ибн-Хавкаль (ст. 281 ляйд. вид.), які в іншому місці зазначили (за Балхієм), що мова хазарів і булгарів – одна. Тільки ж і ибн-Фадлан і ті, що механічно його списували, сами себе побивають, бо далі наводять звітку, що слово «чорний» буде по хазарськи «қара» в ибн-Фадлана та у Якута (т. II, ст. 438:6, Истахрій ст. 223, иби-Хаакаль ст. 283), – ну а що слово «қара» є щиро-тюркське, про це не може бути жодних сумнівів. В російськiм перекладі Н. Караулова виписки з Истахрія дано в 29 вип. Тифліського «Сборника матеріаловъ» кавказ. учебн. округа (1901, ст. 456 і ст. 49), а з ибн-Хавкаля в 38 ім. вип. (1908, ст. 113 і ст. 115).

¹¹ Бібліографію тих робіт П.И. Поппе див у мене в II вип. моєї праці «Тюрки та їх мова» (У. 1931) ст. 120 – у вищезгадувані уже книжечці «О родственныхъ отношеніяхъ чувашскаго и тюрко-татарскаго языковъ» (Чебоксары) 1925, 31 ст.). П. Н. Поппе мотивує свої думки хоч і в суто-науковiм викладі, але в дуже популярній загально-приступній формі.

III

Людське життя в степах Чорноморщини й Надозівщини за епохи кам'яного знаряддя палеолітового (бл. 40000–15000 р. до н. е.) та неолітового (бл. 5000–2100 рр.)

Велика степова Надчорноморщина, Надозівщина і Надкавказчина, од низів Дуная та Дністра геть аж до Волги, де ми допіро на очах історії знаходимо болгаро-хазарів, з давніх давен не була краєм позбавленим людності.

Як закінчився льодовиковий геологічний період, як одступили льди і земля потроху вкрилася соковитою травою та інною степовою поріслю (в балках – ліси), зараз таки тут з'явилася й людина. Геологія й археологія виразно в цих місцях показують нам людину іще стародавніх (палеолітичних) віків, що з грубою кремінною зброєю полює на мамута, розбиває незграбною страпатою («оббиваною») кам'яною сокирою велитенські мамутові кістки – очевидячки, щоб видобути звідти ласий для себе мамутів шпек, або ловить собі рибу. Сліднії рештки вугля та обпалені звірячі кістки свідчать, що палеолітична людина знала огонь¹. Ніякого глиняного посуду коло людських палеолітичних останків не знайдено; а робили люди тоді дещо з кісток та рогів, очевидячки і з дерева. Не нашукано несумнівного обрядового похорону од палеолітичного віку; на дечию думку це могло натякати, що ніякісіньких релігійних уявлень про загробне життя палеолітична людина не мала². Такі сліди палеолітичних людей вкупі з останками мамутів знайдено приміром у печерах Крима³, на Дону, Воронежі⁴, в Катеринославщині–Дніпропетровщині⁵, в Полтавщині на р. Удаї⁶, в Київщині коло с. Селище над Дніпром⁷, на Поділлі коло Кам'янця⁸. Знайдено палеолітичну людину й у самому м. Києві над Кирилівською вулицею, найстарішого типу мабуть на цілу східню Європу⁹. Що до Передкавказчини, то тут розкопи провадилися зле, не гаразд; колись напевне там викриють багато чого цікавого. Розкопи бар. де Бая (1898) в станції Ільській понад Кубанню виявили палеолітичну стоянку такого, здавалося, примітивного характера, що де Бай і інші дослідники схилялися були застосувати її до як найранішого палеоліту; допіро дальші розкопи 1936 року показали, що це палеоліт не найстарший¹⁰.

Хронологію палеолітичного періоду французька археологія датує

як 40000–15000 років до н. е. З обережності ми мусимо застосувати археологічні знахідки на степовій Україні ближче до 15-го тисячоліття перед н. е. ніж до ранішого часу [1].

Не бракує, здається, людських слідів на північно-чорноморських степах і в месолітичному періоді (датують його згодом 15000–5000 рр.) [2], а ще більше – в часах пізньокамінних, або новокамінних “неолітичних”, що датують їх приблизно 5000–2100 рр. перед н. е.¹¹. Знаходяться великі стоянки (станції неолітичних людей, де поруч останків їжі бачимо й поганенький, та всеж обпалений глиняний посуд; знаходяться й великі робітні всякого начиння та зброї. Тут ми бачимо не грубо-оббиванне, не палеолітове, ба добре пополіроване, а поруч нього – елегантне знаряддя з кісток та рогів. Під кінець ново-камінної епохи деякі сокири бувають вироблені з каменя так гарно, й старанно, що вони могли б, зазначає археологія, сміливо конкурувати з нашими теперішніми сталевими сокирами¹². Кам'яні пряслиці показують, що тодішня людність уміла обробляти ликуваті рослини і щось ткати з них для себе¹³. Подекуди трапляється у неолітичних людей такий вигляд кам'яних сокир, який би міг замінити собою й копаницю: ними можна б копати землю. Чи не значить це¹⁴, що існувало в неолітичному часі й хліборобство, принаймні первісного ручного характеру? Коли так, то ясно, що частина людності на степовій Україні була десь так між 5000–2000 рр. до н. е. [3] вже не кочовая, а осілая. На це натякають і неолітичні гляндьовані кам'яні макогони, якими живовидячки терли зерно, насипане в заглиблений камінь, це щось ніби ручні жорна.

Вгадувати національність цієї людності, тобто сходиність (хоч би в мові) з якоюсь пізніш нам відомою народністю – річ марна, принаймні для старих часів неоліту. То вже, хіба, аж на прикінці неолітової епохи, надто в звязку з т. зв. трипільською культурою (якій – поруч повсякчасного вживання кам'яних виробів – відома вже й мідь), можуть бути поставлені деякі етнічні гіпотези або хоч трохи законні запитання.

¹ В селі Костенках на Дону (35 верстов на південь од м. Воронежа) разом з палеолітичним оббивним знаряддям знайдено мамутові кістки, в чашці тазової кости збереглися сліди попелу та вугля, – тобто там був накладений вогонь. Див. Кельсієв. «Палеолитические кухонные остатки въ с. Костенках Ворон. губ.» в IX т. Московских Древностей.

² Питання це спірне, бо той факт, що могила палеолітичної людини копається під огнищем, вказує на певну обрядовність. Див. цікаво написану статтю П. Ефименко: «Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи» на ст. 286–301 юбілейного збірника на честь

Д. І. Багалія (Київ, 1927), зокрема ст. 292, де між іншим автор спирається на недавні палеолітичні розкопки в Криму Г. Бонч-Осмоловського.

³ Про Крим – гр. А. Уваров «Археологія Росії», Каменний період». Т. I. (М. 1881), ст. 282 (и т. II., ст. 144). З того часу пороблено й нові відкриття в Криму (цікаві – Бонч-Осмоловського вже радянських часів, 1923–1924).

⁴ Див. вищезазвану роботу Кельсієна про Костенки. Повніші досліді на низовому Донці

– у П. Ефименка "Палеолит в СССР" в "Сообщениях Акад. истории матер. культуры" 1931 №3; раніш у юбілейному збірникові Д. І. Багалія, ст. 94 і д.

⁵ Чимало знахідок палеоліту зберігається в Катеринославському музеї А. Поля.

⁶ В селі Гонцях. Див. доповіді Камінського та Феофілактова в "Трудах III Археолог. з'їзда в Київі 1874".

⁷ Про розкопки коло Селища - Криштафович в московських "Древностях" т. 31 (ст. 178).

⁸ Про Поділля – у гр. Уварова ст. 111.

⁹ В Хвойка „Дреаніє обитатели среднего Приднепровья и их культура въ доисторическія времена" (Київ 1913). Окрім того II розділ в Max Ebert: Sübrussland im Altertum (Ляйпц. 1921); змістовна рец. На Еберта В. Даніліевич в V книзі "Записок Іст. Філол. Відділу Української академії наук (1924)".

¹⁰ З тверезим скептицизмом супроти думок про архистародавність Ільських знахідок поставився заслужений, тямущий археолог В. Городцов, що керував новішими розкопками. Навіть а найперших ще газетних повідомленнях про результати розкопів 1936 р. (прим. в "Известиях ЦИК" 1936, № 219, 20 вересня) В. Городцов підніс, що знайдені костяні вироби, кремінні та яшмові різьбаки для вирізбювання кісток, гарні пожуваті пластівки з тонким ретушуванням та кам'яні ковадлі для кращого оббивання кам'яних виробів свідчать проти тих археологів (де Бая, очевидячки), які в надпориві од Ільських знахідок, проголосили їх пам'ятками епохи "ненадертальської людини" (тобто такої, яка навіть фізично ще одрізнялася од теперішніх людей).

¹¹ Одрізняють ранній неоліт бл. 5000–3500 рр. і пізній неоліт бл. 3500–2100 рр. (що потроху переходить в трипільську мідну культуру). Стислий огляд – реєстр цих неолітичних знахідок, дуже зручний для довідок, подав А. Сплицин: "Південно-руський неоліт" на ст. 261–263 в юбілейному збірникові на честь Д. І. Багалія (Київ, 1927). Оглянуто тут неолітичні райони Астраханщини, Саратовщини, Донеччини, Катеринославщини, Криму, Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, Поділля, Херсонщини, почасти Галиччини, Польщі і инш.

¹² Пор. В. Данилевич: Археологічна минувшина Київщини. (Київ, 1925, №31 серії "Збірник Укр. Акад. Наук"): "З'являються такі тонкі, стрункі, чудесно виглянювані та гострі примірники клинуватої сокири, що й за наших часів можна б було працювати нею незгірш од кряцевої сокири" (ст. 27).

¹³ При нагоді можна завважати, що звичка робити пряслиці з камілля пережила й камінний період і то на скількість тисяч років. Навіть у розкопах великокнязівських часів Русі, прим. XI–XII в. можна буває набігти пряслиці кам'яні.

¹⁴ Пор. у В. Данилевича: Археологічна минувшина Київщини, (К. 1925), ст. 38.

IV

Трипільська культура та викликані нею етнологічні питання

Розквіт трипільської культури бл. 2000 рр. до н.е. Етнологічні питання про творців її. Теорії: тракійська та іранська. Чи могли жити тоді над Чорним та Озівським морем алтайські (близькі до тюрків) елементи?

Років 2000 перед нашою ерою [1] в деяких місцях Північної Чорноморщини, а саме в західній її царині, доходючи – до морських берегів, серед явно осілої людності, що жила в мизерних хатах і вміла своїми кам'яними копаницями обробляти землю, виявляється перед нами вже в повному розквіті дуже небезінтересна культура, позначена особливо своєю керамікою – цікаво розписаним глиняним посудом, в декількох кольорах, з узорами ламанолінівними, та спіральними, як огудина, з малюнками обличчів та звірят. Звуть цю культуру неоднаково. От, кажуть на ню „передгеленська” [2], або “протогелленська”, бо незабаром мабуть бл. 1700 р., ми її дальший розвиток, або, в кожному разі, розвитішу паралель бачимо в Микенах на Півострові та на егейському острові Креті [3]. А найчастіше звуть її трипільська, бо найперші систематичні розкопи, що її нам виявили, робилися коло Трипілья над Дніпром, нижче Києва верстов п'ядесят. Розкопи провадив В. В. Хвойка в 1897 р. и проф. В. В. Антонович, доповідаючи про них¹, тоді ж таки зазначив, що такі самі археологічні відкриття зроблено вже в Галиччині на горішнім Дністрі та середньому Збручі. Далі виявлено цю “трипільську культуру” в Басарабщині², на Поділлі³, коло Одеси⁴, і в південній Київщині, за Россю⁵, в Херсонщині та й аж до басейну р. Дона⁶, – словом, у північній Чорноморщині; але чим далі на схід коло Озівського моря та в Надкавказчині, тим менше стає справа виразною через недостатність і нерегулярність археологічних дослідів [4]. Знаряддя, яке при розкопах виходить на світ, показується почасти поліроване кам'яне та костяне (=неолітове), почасти вже й мідне. Виробництво такого мішаного роду характеризується в археологічній науці терміном “халколіт” (мідянокамінне), або й “енеоліт”⁷, і загально датують мідяно-камінну епоху, “халколіт” той, одні дослідники – роками 2100–1800, другі – роками 2200–1700⁸, або близького того⁹[5]. Таке датування, натурально повинно прикладатися й до Чорноморської “трипільської мідяно-камінної культури”. Початки її (осіле життя, хліборобство, путящі

новокамінні вироби, тощо) розуміється, знаходять в значно раніші часи; але найкращий її розквіт ми мусимо датувати часами, близько до 2000 р. перед н. е.

Найголовніші цивілізовані краї передньої Азії II тисячоліття до н. е., коли на Чорноморщині процвітала трипільська культура, були три: Вавилонія, Єгипет, хетська мала Азія.

Для Вавілонії грань III–II тисячоліття була золотим її віком. Між 2123–2081 рр.¹⁰ ми бачимо в Вавилонії всесвітньо-славного царя – законодавця Хаммурабія [6], що позовдив усі давніші вироблені закони в один писаний кодекс. Колосальні культурні споруди, розкішні будови, тонко налагоджені громадські відносини, високий розвиток науки (астрономії особливо), чимала література – всім цим Вавилонія тоді славилася, тай після Хаммурабія не переставала в II тис. розвиватися ще краще. Навіть політичне ослаблення Вавилонії що настало далі, не змінило справи. Єгипетський Телль-ель-амаранський фараонів архів XV–XIX вв. свідчить, що міжнародні зносини одбувалися тоді культурною світовою мовою вавилонською, приміром єгипетський фараон і малоазійські хети листувалися між собою по вавилонськи, вавилонською клинописсю.

В Єгипті бл. 2150–1700 рр. розвилось “Середнє царство” монархічно феодального характеру, з фараонами Аменемхатами та Секусертами (Сесострисами), що за них єгипетське письменство пережило свій класичний період. Своїми науками (медициною, механікою, тощо) та беллетристикою Єгипет тоді сияв. Колосальні спорудження – пишні храми, великі водянні загати, то що – славилися на цілий світ; зносини одбувалися і з семітською Сирією, і з чорною Нубією, і з африканським Сомальським берегом Індійського океана. Нашестя гик-сосів (семітів та мабуть і малоазійських хетів) і їхнє столітнє панування, бл. 1680–1580 рр., не розбили єгипетської цивілізації, тільки знищили феодальний лад і підготували епоху блискучого Нового царства (бл. 1580–1100) [7]. тієї могутньої бюрократичної імперії, що, витаняючи гик-сосів в Азію і переслідуючи їх далі, розповсюднила свої політичні межі аж до Ассирії (Тутмос II в 1470-их рр.). Велетенські пишні будови рясніли в Новім царстві, розумове культурне життя виблискувало. Характеристично, що фараон Аменготту IV (бл. 1375–1358) дійшов до думки про потребу монотеїзму і наполегливо його запроваджував замість політеїзму.

Історія “хетської” Малої Азії в кінці III-го і початках II тисячоліття для нас документально не надто виразна, і залишає собою широке поле для здогадів. В III тисячолітті жили тут і добре розвивалися не-індоевропейці, «прото-хети», споріднені мабуть з кавказцями.

Можна вважати більше менше за річ певну, що не пізніше як на порозі II тисячоліття¹¹ якась індоєвропейська народність вступила в Малу Азію. Якщо вступила вона попереду в східню частину Малої Азії, то ясно, що потім розповсюдилася й у західній, і взагалі підхилила собі давніших тубільців Малої Азії, – думаємо людей мови кавказького типу¹². Сама вона, ця індоєвропейська раса „принісши сюди якусь свою культуру, з свого боку підхилила сильний” прото-хеттській культурі своїх малоазійських підданців, але накинула частині їх свою індо-європейську мову. Та індоєвропейська мова одначе, вимовлювана в Малій Азії не індо-європейським горлом, сильно потерлася своїй фонетиці, у тих, хто її засвоїв, і не зберегла сподіваної архаїчності в своїй індо-європейській морфології. Лексику сприняли такі поіндоєвропейські малоазіянти-тубільці почасти завойовничу індоєвропейську (*ешли* = я єсть, *к іш* = хто, *натар* = вода, *акувас* = кінь, і ин.), більше одначе залишилося при своїй давній лексиці малоазійській. Цю індоєвропейську мішану хеттську мову (навіть два наріччя, а Грозний думає – аж чотирі) поруч шістьох іще інших мов, неіндоєвропейських, знаходимо ми в документах недавно відкритого (1906) архіва або точніш книгозбірні в каппадокійській Богазкьої, де в XV–XII вв. процвітала столиця хеттського царства і де тепер не дуже далеко знаходиться турецька малоазійська столиця Анкара¹³. Глиняні клинописні табетки того архіву (понад 10 000, чи щось аж 13 000) – то царські грамоти – накази, міжнародні договори, релігійні приписи, збірки світових хеттських законів, літописи, трактати про коней, мітологічні оповідання, сумероаккадо-хеттські словники, тощо. Пильне студіювання того рясного бібліотечного матеріалу і спостереження над архітектурою хеттів та іншим їх мистецтвом показують, що на хеттах, цій збірній, мішаній нації, відбилися безперечні впливи вавилонійської (ще сумеро-акадські) й єгипетські (хоч відомо, що пізніше в XIII вв. хеттські царі й єгипетські фараони не переставали військово ворогувати між собою за Сирію), але разом з тим ясно, що підвалини хеттського культурного життя, ще до приходу індоєвропейців у III тисячолітті, були свої, окремі. Хеттологи ладні вважати хеттську культуру за рівновартну культурам і Єгипта і Вавилонії. Та навіть коли ми її вважатимем не за таку витончену, то все ж не можемо не визнати, що хеттська цивілізація стояла високо.

Поруч цих трьох високих, могутніх, блискучих світових передньоазійських культур, трипільська виглядає, розуміється, пухляк і наївно, навіть зовсім убого. У трипільців не було ані писаних законів, ані книжної науки, і ніякого письменства: трипільська культура – витвір безграмотної людності. І в царині чисто матеріальної культури,

прим. в архітектурному мистецтві, ми у трипільців марно шукали б якихсь пишних, грандіозних споруд, великих храмів, палаців, обелісків, тощо: вони люди простого села, їхні хати – мазанки, їхнє хатнє начиння – з обтесаного каміння, трохи з міді (клинуваті мідні сокирки, пліскі мідні списи). А все ж навіть поруч тодішньої блискучої вавилонської, єгипетської та хетської культури й цивілізації II тисячеліття, ми з певною справедливістю можемо сказати, що культурний рівень трипільської людності, наскільки його виявила нам археологія, зовсім не справляє враження, геть примитивної, напів-дикунської варварської грубості.

Хати-мазанки в трипільських сельбищах були трохи вглиблені в землю, а техніка для стін була така, що попереду ставилася стінна дерев'яна горожа, (коробка), як високий плетений тин, чи частокіл, а тоді той пліт – “коробка” обмазувався чи вальшувався з надвору і з середини глиною, що для кращої державр [8] виміслювалася з половиною чи з висівками. Внутрішні стіни чи перегороджі що переділяли хату на окремі кімнати, будувалися таким самим способом, тобто плетена перегороджа обліплювалася глиною. Для того щоб глина в стінах (мовляв “штукатурка”) не розсихалася й не сипалася, її навалькувавши, обпалювали вогнем. Долівка теж мазалася з товсто намощеної глини тай обпалювалася накладеними багаттями, щоб була міцна й не луцилася під ногами. В хаті, близько коло входу, робилася п і ч, точніше вогнище, щоб варити страву та ogrівати оселю; коли хата була розгороджена на кімнати, то в окремих кімнатах бували свої окремі вогнища. Розкопи виявили коло печей пригоріли зостанки всякої п а ш н і: пшениці, ячменя, проса; часом це цілі, нерозмелені зерна, часом – крупи, що розтиралися на ручних жорнах; а жорна це був видовбаний камінь з камінним макогоном-товкачем. Землю обробляли трипільці ручними мотиками, чи добре обтесаними кам'яними, чи костяними, а не орали плугом, хоч мали вже с в і й с ь к у, домашню худобу – биків. Свійська була й інша худоба: вівці, кози, свині, не кажучи вже про собак; кістки з них одкопуються в т.ск. помийних чи смітникових ямах коло печей, почасти й з надвору коло осель, великими купами. Трапляються й конячі кістки; та неясно, чи це був спользований (для харчі) степовий дикий кінь, «тарпан», чи теж уже одомашений¹⁴. Трипільський п о с у д, типовий своєю добротностю й артизмом, фабрикувався ще без гончарного колеса, поросту виліплювався руками та й серед ліпління, вигладжувався костяною полірованою лопаткою чи дощечкою. До глини додавався пісок або товчені черепашки, а обпалювався готовий виляплений глиняний посуд в особливих гончарських печах; виходила продукція, близька до терактові кераміки. Високо художня, повна естетичного

смаку орнаментна розпись усякими кольорами на глиняному посуді з майстерною комбінацією ломаних ліній та спіралів і з людськими або звірячими подобами, становить собою характеристичну славу трипільської культури, і всяка згадка про трипільців найперше осоціюється з їх видатною, художньою керамікою. В кожній трипільській хаті однаково це й с т а т у е т к и, ніби цяцьки з глини: жінки, бик, баран, кінь, то що; чи не були справді цяцьки для дітей, чи щось інше, може культове – про це з певністю говорити не можна. Старанний і, до того доволі складний тип похорону вказує на віру в з а г р о б н е ж и т т я [9].

Звідки взялася в степах Чорноморщини ця видатна трипільська кераміка? Чи не принесено її звідкілясь, а місцеві майстри попросту її засвоїли? Адже торгово-мінові зносини з іншими краями й народами вже тоді напевне відбувались. Про це недвозначно нам кажуть розкопи могил саме-іменно пізнього кам'яного та раннього металічного періода, видобуваючи на світ те чого на іншій території не водилося: особливо, явно привозовані, екзотичні мушлі, (черепашки), невідомі у нас сорти каміння та й мідні речі явно приходили теж з інших країн¹⁵. Або може, місцева людність сама витворила свою славу кераміку?

Однодушною відповіді на ці запитання нема.

Е місця на світі, де кераміка, близька своїм типом до трипільської, напевне була давніша од трипільської в старому Еламі (Сузіяні) на схід од Вавилонії, знайдено таку кераміку через прославлені розкопи французької експедиції деМоргана¹⁶. Схожість її з трипільською аж врожала дослідників; вони мусіли "отметить необычайно близкое наиболее пышной и, вроятно наиболее поздней (?) многоцветной керамики восточных областей названого культурного очага (=трипільщини) съ керамикой древняго Элама, – родство до сих пор не объясненное"¹⁷. Розкопи Hub. Schmitt'a в Мерві 1904 р. та R. Pumpelly в Анау коло Ашхабаду теж 1904 р. викрили схожу культуру в середній Азії, в Закаспійському краї, та й здається архаїчнішого типа, шіж в Еламі¹⁸. Здавалося б, можна було б з таких фактів зробити правдоподібний висновок, що батьківщина цієї кераміки й деякого іншого виробництва була середня Азія; одні купці, або й виселенці, з середньої Азії могли б нанести цю кераміку до Елама, другі – в чорноморську степову Україну, а місцева людність і там і там могла охоче засвоїти інтересну техніку цього природного виробництва. Тільки ж такий висновок далеко не всім ученим здається за природний: здебільшого теорія східного походження трипільської культури одкидається, переважно мабуть через те, що у багатьох людей всяке перенесення культури з одного краю в другий асоціюється з думкою про масову міграцію, з одного краю в

другий. Не можна одначе не зазначити, що такий вдумливий дослідник, як М. С. Грушевський, одкидаючи, в справах пояснення культурної схожості, теорію міграції народів, висловився (1913): “недавні находки на північному Кавказі і Туркменістані посуду і фігурок, не раз дуже близьких до наших (=трипільських), а також і подібних глиняних будівель, з кремінним і мідяним знаряддям, (в нахідках туркестанських) роблять досить мало правдоподібною гіпотезу (трипільської культурної) самостійності”¹⁹. Цим не знищується громадсько-економічна вага трипільської культурн. “Хоч початком своїм тринільська (перед-мікенська) гравірована кераміка, мабуть, не була свійська, але в кожному разі розвинулася й держалася на широкій простороні нашої території роботою свійських майстрів: численні ганчарські горни й смітники з невдалим начинням й слідами випалювання свідчать про се виразно”²⁰. Що ж до самого факту “перейняття різних культурних течій”, то, нагадує Грушевський, такий факт дає ще одну “характерестичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо об’яснятися самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна”²¹.

Більшою популярністю тішиться погляд, що трипільська культура не позичена нізвідки, а виробляється потроху тут-таки на місці; на Піддніпрянщині, тісніш навіть на Київщині²², і потім сталася протогелленською. Ато гадають, що, коли й прийшло воно сюди звідкилясь, то аж ніяк не із сходу, ба з заходу, з сусідньої середньої Європи, з над Дунаєм²³; але і в такому разі вона гадають-саме-іменно вже з України пересунулася на егейський нівдень. Е. фон Штерн, що поробив цікаві розкопи трипільської культури на Басарабщині (в м. Петренах), перший намалював цілу картину ось як²⁴. Повстала ця культура, визнав Штерн, не де, як в Наддніпрянщині, в Київщині, але, досягши свого найвищого розквіту (тобто в початках II тисячеліття) не лишає більше на Україні археологічних слідів. Отже треба гадати, що цілий народ або головна його маса, кудись переселився з України²⁵. Куди ж він попростував, той хліборобний трипільський народ? Як на Штернову думку, то поволі пересунулися трипільці, через Тракію, до берегів Егейського моря перепливали й на острів Крету, та й отак дали розвиток культури егейській. Тут, на новій батьківщині, вони сталися однією з складових частин гелленського народу. Цій картині велику підпору своїм авторитетом дав Ед. Майер, найвідоміший серед істориків стародавнього сходу. Він у новому виданні в своєї “Geschichte des Altertums” (1909) уперто провів ідею, що коли в інших випадках Європа звичайно черпала культуру з близького сходу, то навпаки оця культура

“на схід од Карпатів (трипільська) явилась зовсім своєю, оригінальною, незалежно од східних впливів, тай явилася одним з тих дуже й дуже нечисленних випадків, коли європейська Північ, а саме “das Land ostlich der Karpathan, einsirlich selbstandiges volksgediet” зробила величезний культурний вплив на південь в формі “егейської культури”²⁶. Цю теорію визнає тепер переважна більшість німецьких учених. Що вона, теж має вартість не більше, як провізоричну, тимчасову, це ясно.

Якої ж народності були сами трипільці?

Що трипільці належали до індоєвропейців, про це нема незгоди серед учених. Але ж індоєвропейці своїми мовами поділяються на дві групи, західню і східню. Те слово, яке визначає “100” (і звучало в промові десь-так як “къмтм”), в західній групі містить у себе на початку звук “к” (або його близькі варіації); наприк. латин КЕНТУМ (centum), грецьке [10], нім. [11]. Теж у кельській мові, і інш.²⁷. В другій групі, східній, чується тут звук “с” (з його варіаціями, як от індійсько-іранське, або арійське “сатем”; санскр. satem, авест. satem, славянське “съто”); сюди ж належить мови литовська, албанська, вірменська, фрагментарно відома нам стара тракійська.²⁸ Загально вважають, що трипільці належали своєю мовою не до групи “кентум”, а до групи “сатем”. А точніші до котрої з “сатемних” мов? Про це згоди нема.

Найчастіш (але ще не значить що найсправідливіш) схиляються до думки що трипільці бл. 2000 рр. перед н. е. вони ж потім егейці, були народність т р а к і й с ь к а. Мову тракійську і то часів уже пізніших, або трако-фригійську²⁹, ми уривково знаємо тільки з малопевних або недостатніх пізніх решток, уже гелленського періода (з власних іменнів людей та місцевостей Тракії, з коротких написів Фригії)³⁰, і думка про тракійську національність трипільців-егейців бл. 2000 р. будується найбільше на дотепном толкуванні звісток, що подали грецькі письменники (Геродот і ін.) про тракійців, сучасних уже тим письменникам (Геродот, V в.) або відомих ім з переказів³¹. Але е в науці й інший погляд, далеко не такий популярний, заснований на даних загальної порівняльної лінгвістики, з’окрема на порівнянні мов балтійських (литовської і ін.), слов’янських і іранських. Згідно з цим поглядом трипільці несумнівно індоєвропейці “сатемної” сім’ї, належали до коліна не тракійського ба і р а н с ь к о г о. Розуміється, зовсім точні документальні звістки про перебування іранської людности на степовій Україні починаються для нас – писаним способом – допіру за тисячу років після трипільської культури³², алеж порівняльна лінгвістика дає спромогу шукати й викривати іранство на Україні значно раніш. Представник цього погляду історик руської мови, славіст і порівняльний

лінгвіст – академік Ж. І. Соболевський³³. Що іранці (під тими чи іншими назвами) були тут автохтонами, споконвічними тубільцями, це для нього аксіома, яку підповідає тому історичний аналіза праслав'янської мови: праслав'янська мова, – так показують її особливості, – мусіла повстати через мішанину, або точніш через взаємовпливи балтійської (литовської) мови з іранською.

Може бути, що, кажучи про такий давній період, як тринільський (розцвіт культури – 2000 р., початки – раніш), випадало б з обережності ще не вживати термін “іранці”, а казати ширше: “ірано-індійці”, або „арійці”? Адже нема а б с о л ю т н о ї певності, що арійці за часів тринільської культури, принаймні початків її, вже встигли розбитися на дві окремі народності – індійську та іранську?

Адже вагання в цім питанні здаються дозволені, тільки ж непоборні.

Хронологічні міркування досі базувалися, головним чином, на клинописних даних Тель-ельмаранського листування XV–XIV в., між фараоном та мітанійськими царями в північній Месопотамії. Мітанійці в своїй мові були безперечно не індоєвропейцями; аналізуючи один з тель-амаранських листів, писаний з Мітанійщини мовою не вавилонською, а своєю місцевою мітанійською, ми бачимо, що ця мова була близька до кавказьких³⁴. Але царі Мітанійщини XVII–XV в. носять імення, які можна вважати або за чисто-індійські, або ще за спільно-арійські: Артатама, Сутарна, Тушратра, а боги, що вони їх шанують, то Індра, Варуна, Нашатіа³⁵. Таку арійську ономастику серед неарійців мітанійці природньо пояснюють так, що колись країну підбили арійці, перейшовши із своєї батьківщини через Кавказ в Закавказчину й Месопотамію (могло б це статися що на пізніш бл. 1700 р., напевно ж могло б статися і геть попередне); пережитком арійського завоювання й панування залишилася в Мітанійщині арійська династична номенклатура і ймення богів. Такий авторитетний історик давнього сходу, як Ед. Майєр³⁶, визнав (1908), що володарі переможці у мітанійців були а р х а і ч н і арійці, які ще не встигли розпастися на індійців та іранців, тобто що диференція індійців та іранців – справа вже пізніша.

Та не зважаючи на Майєрів високий авторитет, незабаро-таки почулися голоси, що Артатама, Сутарна, Тушратти, Індра, Варуна, Нашатіє це мабуть уже не спільно-арійська, а чисто індійська ономастика³⁷. Отже порізнення арійської сім'ї на групу індійську й групу іранську повинно було статися принаймні ще перед 2000 р.: не пізніш, бо, гадають, 2000 р. індійська вітка мала покинути свою арійську батьківщину (східню Європу)

та й пішла через Кавказ прямуючи кінець-кінцем у північну Месопотамію; а залишилася на батьківщині – вітка іранська. Близько став до такого погляду і відомий історик мистецтва Стржиговський (1917), тільки що він перехід індійців через Кавказ одсуває десь-так допіро на 1700 р.³⁸ Але останніми роками все більше шириться погляд що все це сталося багато р а н і ш: ще в європейській своїй батьківщині арійці – думається – встигли порізнитися на індійців і іранців, та й бл. 2000 р. праіндійці (Uginoier) перейшли з Передкавказчини в Закавказчину на правий беріг р. Кури, причім найпереше барилися на правобережжі долиньної Кури геть аж до берега Каспійського моря³⁹, а арійці zostалися там, де були.

Коли ця здогадана хронологія буде справедлива (ручатися й про це не можна), то Соболевський, кажучи про часи трипільської культури, розуміється, мав повне право вживати терміну вже “іранці”, а не “індо-іранці”, або “арійці”.

Соболевського висновки (1921–1922) про трипільське іранство не здобули великої популярності⁴⁰. В західно-європейських працях панує вищезгадана думка, що в часах пізнього неоліта й халколіта чорноморські степи були іранські головним чином в східній своїй частині, а в західній частині переважали тракійці, і що трипільці були теж тракійці. На чиему боці правда, важко вирішати. Серед різних думок про це варто все ж зазначити дуже справедливі слова історика України М. Грушевського (1926: «Досі людність мальованого посуду вважалася предками пізніших т р а к і й ц і в, або прото-гелленів, що, покинувши чорноморські степи, перейшла потім на Балкани, на егейське побережжя й острови... Але з т а к и м же с а м и м правом можна було б добачати в них європейську галузь арійців (і н д о-а р і й ц і в), “прото-іранців”, так би сказати»⁴¹.

Соболевський не зостанавляється докладно над побічними для нього (для нас одначе, дуже й дуже важливим) питанням, наскільки далеко од Надніпрянщини на с х і д, в напрямі аж до Туркестану, встиг у II тисячолітті перед н. е. розповсюднитися той іранський елемент, чорноморськими, надкавказькими, середкавказькими степами (в самому Ірані натурально, іранців тоді ще не було). І навряд щоб при теперішніх даних археології та писаних східних джерел можна було дати на це відповідь вірогідну. Ясно тільки, що коли пізніш ми маємо звістки вже про з в о р о т н и й натиск іранців із-за Волги й Дону на Чорноморщину в початках I тисячоліття до н. е., то повинні ми логічно з того висновувати, що іранці з своєї європейської прабатьківщини пересунулися за Волгу й середньо-азійські степи вже ж давніш од початків I тисячоліття. Але коли саме? – це поки що річ темна.

Окрім згаданого тракійського та іранського елементу чи не жили за часів трипільської культури ще інші етнічні елементи в вільних частинах розлогих степів? – Гадаємо, що навіть на заході розлогої степової Чорноморщини, а тим паче на сході, в степах озівсько-каспійської Надкавказчини, ближче до Волги й Уралу, всякі інші народності жити теж могли.⁴²

Поблизу Кавказу в степах, од Кубані до Куми, чи де, могли бути сучасниками трипільців бл. 2000 р. перед н. е. люди кавказького коліна, такі як теперішні абхази (принаймні частково), черкеси, лезгини, або ті, яких тепер на Кавказі нема, прим. каспії. І у них могла розвиватися культура рівночасно з трипільською, але од неї. І цікаво вона намеж [12] була б нам не менше од тієї, хоч би була доведено що прийшла надкавказька культура допіра з Кавказу із дальних місць, а не самостійно в Передкавказчині виробилася. Археологія дещо вже показує. Розкопки на Кубанщині (в м. Майкопі, в Мишастівській станиці, в Царській станиці, до дольмен), по при всьому свою несистематичність, випадковість і нечисленність, дали собою розкішні знахідки мідного або вже бронзового віку, тобто хоч не найперших століть І тисячоліття, а все ж іще II-го, не виключено спромогу, що колись дещо аналогічне знайдеться, й для трохи ранішого часу. Виникає у археологів думка про впливи хето-мітанійської культури II тисячоліття. Один з дослідників, не позбавлений нехай і сміливого фантазування, але взагалі солідний, акад. М. І. Ростовцев каже: “Золотые диадемы съ розетками майкопского погребения, остатки найденного въ немъ погребального паланкина, украшенного на концахъ жердей внизу литыми статуэтками быков и золотыми массивными нашивками, наконецъ серія серебряныхъ сосудовъ, изъ которыхъ одинъ украшенъ цѣлой картиной пейзажнаго характера, съ рядомъ звѣрей, съ изображеніемъ горъ и рѣкъ, доказываютъ, что мы имѣемъ дѣло съ продуктами богатой и оригинальной культуры, – съ вещами конечно, не мѣстного производства. То же впечатленіе оставляетъ и старо-мишастонская находка съ ее интересными низками литыхъ колець разныхъ размѣровъ и вѣса, т. о. служившихъ не только украшениями, но и единицами обмѣна, съ ее богатыми ожерельями изъ бусъ, напоминающими старѣйшіе слои Трои. наконецъ съ діадемою, вполне аналогичной майкопской, и статуэткой быка, названіемъ аналогичного съ майкопскими, но иного стиля. Тотъ фактъ, что эти находки не одиночны, а тѣсно связаны съ находками другихъ погребеній Кубанской области, особенно съ богатѣйшимъ погребеніемъ въ дольменъ, надъ которыми былъ насыпанъ курганъ, въ Царской станицѣ. показываютъ, что мы имѣемъ дѣло не со случайными предметами ввоза,

а сь длительнымь культурнымь вліяніемь аларлдійських государствъ, т. о. спеціально Митоніи, постепенно перерождавшими жизнь этой части южно-русскихъ степей и создавшихъ здьсь инья условия культурной и, вьроятно, соціальной жизни. Не исключена возможность, что на Кубани зарождалась подь вліяніемь Закавказья болъе прочная государственная жизнь, создание и упрочение которой облегчалось богатствомъ страны и близостью къ морю. Морскимь путемь, можетъ старвьшей культуры... Кубанскія находки такимь образомь, впервые связываютъ степи юга Россіи сь историческими народами востока, носителями великой культурной мисіи⁴³.”

Розв'язати такі гіпотези й запитання – це справа майбутніх дослідів. Але ставити такі запитання – вже тепер річ законна.

Заразом можна поставити-несміливо питання й про алтайців. Ніщо не забороняє нам підривати, що за трипільських часів могли десь і в степах, надто ближче до Волги, Уралу, скажемо – в Оренбурщині, перебувати й предкам булгаро-хазарів або ще й інших прото-тюрків. Тільки ж далі голих підозрювань чи інтуїтивних здогадів ми для II тисячеліття в цьому напрямі йти ще не матимем права: не стає фактичних реальних вказівок. І доводиться, хіба сказати те, що й М. Ростовцев, охочий до гіпотез, мусив сказати з іншого приводу: але тієї самої епохи: «Въ данный моментъ мы объ этомъ можемъ только гадать, но дальнѣйшее систематическое разслѣдование несомнѣнно расширитъ наши свѣдѣнія и дасть возможность построить болъе ясную схему эволюціи древнейшихъ культурнихъ связей” (ст. 25).

¹ У т-ві Нестора Літописця див. “Чтенія”, кн.13 (К. 1899), ст. 106–107. Самого В. Хвойка доповідь “Каменный вѣкъ средняго Поднѣпровья” – XI Археологічного з'їзда в Києві.

² Тут їй дано епитет “Петренська культура” (од. м. Петрен) див. Е.фон-Штерн, “Доисторическая греческая культура на юге Россіи” в “Трудахъ” 13-го Археол. з'їзда в Катеринославі, т. 1. (1907).

³ Хвойка – в “Трудахъ” 14-го Археолог. з'їзда в Чернігові 1908.

⁴ В Усагові коло Одеси розкопи робив Болтенко вже за радянських часів.

⁵ [пропущено. – Ред.].

⁶ Надто на Звиногородщині, попад Гилим Тікичем. В с. Колодистому робив розкопи В. Доманицький (про них стаття А. Спіцина в “Извѣстіяхъ” Археол. Ком., т. XII). Тепер тут часто пораються співробітники Української Академії Наук. В самій Звиногородці, там де в Тікич вливається її дрібний доплив річечка Звиногородка, я бачив “трипільське начиння”, що вийшло на світ після сильної весняної повені (1928).

⁷ Одрізняються терміни “халколіт” і “енеоліт” тим, що “енеоліт” – ширший, в його обсяг входять і початки бронзової культури, а “халколіт” укаже на самісіньку мідь.

⁸ Max Ebert. Südrussland im Altertum (Ляпц. 1921), ст. 64.

⁹ Ед. Майер (Geschichte des Altertums. Вид. 2, т. 1, ст. 744 = 539) висловлюється загальніш: In Europa hat die Bronze sich, dem Gange der Kultur entsprechend, erst um oder bald nach 2000 v. Chr. verbreitet. Дату „2200“ вважає він за передчасну (ст. 345).

¹⁰ За інакшим вирахуванням – між 2050–1995 рр.

¹¹ Принаймні ще в кінці III тисячоліття, коли не перше (як гадають хеттологи : у ньому бл. 2500 р.–)

¹² Дослідник хетської мови Е.Форрер (в *Zeitschr. der Deutschen Morg. Gesch. 1922. ст. 347) притягає сюди значно ранніше документальне свідoctво про те, що „мади“ (він гадає „медійці“) вдерлися в Передню Азію з північного сходу за часів світового панування царя Нарамсіна (2767–2714) великого володаря колосальної агадської держави з центром у тигро-єфратського міждр'яччя. Фрид. Грозний (йому належить честь, що він перший розібрав хетські документи) теж запопадливо прогадає думку, що індоєвропейці опинилися в Малій Азії більше менше 2500 років до н. е. (Окрім спеціальних робіт Ф. Грозного цікаво прочитати популярний його автореферат 21 падолиста 1936р., уміщений в московських „Известиях“ 1936 р., №269, де він без надмірних „академічних“ застережень рельефно формулює свої погляди. Як на Грозного, то індоєвропейських міграційних хвиль до Малої Азії було скількись, – і бл.1500 р. і бл. 2000 р., а може – пізніш. Діалектологічна аналіза тих індоєвропейських елементів далеко ще не закінчена.

¹³ Можна сказати, вичерпний матеріал про клинописну хетську мову з її наріччям донедавна містився в „Zeitschr der D. Morg. Ges.“ 1922 в статтях І. Фрідріха (ст. 153–173) та Е. Форрера (ст. 174–269). Популярно L. Delaporte: Elements de la grammaire hittite (Пар. 1929). Але тепер, коли Фр. Грозний розібрав ще й гіперрогліфічні хетські тексти (хронологічно вони мають бути пізніш од клинописних), справа хетсько-індоєвропейської діалектології поширшала й ускладнилася.

¹⁴ Д. Анучин. «Из древнѣйшей истории домашних животных въ Россіи» – в „Трудах“ 6-го археол. з'їзду в Одесі 1884; його ж таки: „Къ вопросу о дикихъ лошадахъ и ихъ прирученіи въ Россіи“ – в „Журн. Минист. Нар. Просв“, 1896, кн. 1, т. VI.

¹⁵ Варті з цього погляду методологічні міркування М. С. Грушевського, висловлені в тому археологічному рефераті, що через свою українську мову, не міг бути виголошений на археологічних з'їздах в Росії і ввійшов у збірку петербурської Академії наук: „Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Європи“ (Статьи по славяновѣдѣнію, т. 1, Спб, 1904). У німецькій науці принципово обстоював такі погляди Ед. Майер, див. прим. в його „Geschichte der Altertums“, 2-е вид, т. 1, 2, § 532 (ст. 730), § 534 (ст. 736).

¹⁶ J. de Morgan: „Observation sur les origines des arts céramiques dans le bassin Méditerranéen“ в „Revue de l'ec. ant.“, 1907.

¹⁷ М. И. Ростовцевъ. „Эллинизмъ и иранство на югѣ Россіи“ (Спб. 1918), ст. 12.

¹⁸ Про результати розкопів німецької експедиції Г. Шмидта в Мерві 1904 р. зараз таки подано було звіт повідомлення коротко в №5 „В Jleiі“ міжнародної асоціації історичного досліду середньої Азії (вид. Російського комітету), ст.18–23. Пемпеллі: Explorations in Turkestan. prehistoric civilizations of Anau. Це два великі томи з безліччю знімків. В звіті запозичено багато „Образцовъ матеріальной культуры из курганов Анау“ у популяризаторській книжці Е. А. Кобранова: „Историческое и культурное значение Анау“, (Ашхабад, 1927): сама книжка – мало продумана, деякі схожі археологічні здобутки знайдено й у К и т а і п і в н і ч н о м у (шведська експедиція Андерсона), – на це звертав увагу російських археологів найр. яфетидолог І. Меццанінов у замітці: „Доисторическая крашенная керамика“

Китай" в 5 книзі бакинських "Известий Общества обследования Азербайджана" 1927, ст. 274–278. Трьома роками передше підкреслював це для росіян В. Бузескул: "Открытие XIX и нач. XX в.", II (Спб. 1924), ст. 178. Увагу українських учених на сходість північно-китайської кераміки з трипільською притягав віденський професор доісторичної археології Освальд Менгін в «Ювілейному збірникові на пошану М. С. Грушевського» (Київ 1928) у статті "Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen" (ст. 9–25) про північні китайські розкопи шведа Й. Г. Андерсена, див.ст. 19–20.

¹⁹ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. 1, вид. 3-тє. (Київ, 1913), ст. 46.

²⁰ Там само в 1 тому (1913), ст. 39.

²¹ 1,41; З інших авторитетів передісторичної археології, котрі виводять трипільську культуру із сходу, слід назвати такі ймення, як К. Вовк та А. Спіцин. Старанна (з доброю бібліографією) робота Хв. Вовка "Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні" вміщено в львівських "Матеріалах до українсько-руської ентології", т.VI, (1905), ст. 1–37; це почасти його доповідь на міжнародньому конгресі археологів у Парижі (1900).

²² Це доповідь Е. фон Пітерна (1907) – див. нижче.

²³ Прим. див. М. Much: Die Indogermanen (Вена–Берлін 1904), розд. III; Hub. Schmidt: Troja–Mukene–Ungarn in "Zeitschr. für Ethnologie" 1904. З українських археологів цього погляду тримається В. Данилевич, див. його "Археологічна минущина Київщини" (К. 1925, ст. 57. "Відкіля прийшли до Київщини трипільці? Мабуть з Подунав'я... (хоч) не можна зазначити шляхів їхнього пересування до Київщини").

²⁴ Е. фон Штерн: Доисторическая греческая культура на юге России. – в "Трудах" 13 Археол. з'їзду, т. I, (1907).

²⁵ Макс Еберт (Südrussland im Altertum. Лейпциг, 1921, ст. 378) уточнює цю картину тим міркуванням, що трипільці, що були осілая хліборобська людність, яка за мала не надто велику територію там де земля була дуже родюча; а на великому степовому просторі од Кубані до Дністра кочувало з своїми стадами велике номадське плім'я, і воно туєю хліборобську культуру знищило, а хлібороби мусіли вемігрувати.

²⁶ Ed. Meyer. Geschichte der Altertums, t. 1.2 (Штутг. 1909), ст. 763 (§ 545). Див. у нього ще ст. 734 (§ 538), ст. (§ 537), вимовно ст. 749–750 (§ 543), ст. 803 (§ 570).

²⁷ Сюди ж стосується середньоазійська, недавно відкрита мова тохарська, (по тохарськи 100 = "канд") про яку див. в моїх "Розвідках" (К. 1928) і статті "Дві нововідкриті індоєвропейські народності" (ст. 393–405). Там на ст. 397, я навів зразки та приклади: тохарська "вікі" (=20) та "юк" (=кінь), до яких близькі латинські viginii, equus в супереч санскритським авас та vincati. Пануюча індоєвропейська мова хетів вся належала до "кентумних" (пор. хет. акуас. – лат. „equas"), але індоєвропейський елемент підданий хетам митанійській країні Сун іншого типу не"кентумного".

²⁸ Такою "сатеміою" мовою показується й індоєвропейська (арійська) мова й Митанійщині.

²⁹ Бо тракійці переселилися й до Малої Азії, до Фригії (твм, де Троя й міста далі на схід, як от теперішні Анкара та Конія).

³⁰ Старофригійські (надгробні) написи, писані вже грецьким алфаветом, більше-менше досліджено. Про тракійську-фригійську мову див. прим. у Гірта: Die Indogermanen (2 тт. 1905–1907). Розвиток новітньої науки хеології може ще багато чого виявити.

³¹ Ед. Майер (Geschichte der Altertums 1, 2, Штутг. 1909, ст. 803, § 570), рішуче одкидаючи думку, щоб трипільці були предками греків-гелленів і вважаючи їх "швидше (eher) за тракійців, завважає, що археологічні знахідки тракійської й трипільські – споріднені (verwandt). Але він волить полишити й вирішення цієї справи майбутнім ширшим дослідам.

³² Над цим ми ще широко спинимося, коли торкнемося скитів.

³³ И. Соболевский: Русско-скифские переводы – в “Известиях отдѣл. русск. яз. и слов. Акад. Наук”, тт. 26–27 (1921–1922).

³⁴ Ferd. Fork: Die Mitanni-sprache. Берлин 1909 в серії “Mittelenlungen der Vorden-asiat Ges”, IV, 1–2. Критичне резюме Боркової роботи – Всев. Миллеръ: – “О митанійскомъ языкѣ” в IV томі московських “Древностей Восточныхъ”, (ст. 1–4).

³⁵ Фр. Грозный висуває думку що ймення “мітани” треба прикладати не до народної маси, ба саме імено до її владушої династії (отієї, що в неї були “санскритські” ймення). Інші клинознавці, думають навпаки. По суті ця розбіжність річ другорядна, бо торкається тільки оіомастики.

³⁶ Ed. Meyer: Ueber das erste Auftreten der Arier – в Sitzungberichte Прусської Академії Наук, 1908.

³⁷ Так висловився і я в 1907 р.: “наличность арийских (а то и прямо индийских) имен у богов и живых лиц”. См. “Исторію Персії”, т. III (М. 1907), ст. 160, в розділі “Архаическія времена. Движеніе арийцевъ”.

³⁸ J. Strzygowsky: Altai-Iran Volkerwanderung (1917), ст. 187.

³⁹ Між іншим див.: P. Jensen: Inoische Zahlwörter in keilschriftlichen Texten Sitzungberichte. Прусської Академії Наук. 1919.

⁴⁰ Та й вони висловлені дуже не прозрічастим стилем, доволі туманно й хаотично, і непотрібно ускладнюються ризикованими побічними гіпотезами, які приневолюють згадати прислів'я: qui proove trop nee proove rien.

⁴¹ Див. наступну статтю М. Грушевського до збірника: “Київ та його околиці в історії та пам'ятках” (Київ, 1926), вид. Укр. Акад. Наук.)

⁴² Це бачитимем нижче.

⁴³ М. И. Ростовцевъ. Эллинизм и иранство на югѣ Россіи. (Спб. 1918) ст. 23–25. В книжці М. Ростовцева є багато археологічних ілюстрацій. Табл. III і табл. IV – знімки з майкопського та мишатівського інвентаря.

V

Кімерійці і скити VIII–VII вв. перед н. е.

Геродотове оповідання про кімерійсько-скитську боротьбу VII в., перенесену і в Малу Азію. Клинописні звістки про дії нахожжх кімерійців і скитів в Малій Азії VII в. Неодинакові погляди в науці, до якої народности слід однести кімерійців. Теорія знов тракійська, іранська, кельтська, тюркська, фінська. "Кімерійський туман".

Допіро в I тисячолітті до н. е. чорноморсько-озівський степ із своєю явно вже не однотайною, а різнобіжною людністю виступає перед нашими очима зовсім рельєфно, або в кожному разі не так згодно, як було доти. Але цеє слово "рельєфно" можна сказати, хіба, аж допіро про середину I тисячоліття, коли ми, дякуючи найбільше Геродотові V в., виразно бачимо велику, почасти хліборобсько-осілу, почасти кочову, державу С К И Т І Ю з її недержавними сусідами за Доном, (сарматами і ін.), що може були й васально-так-сяк залежні од скитів, а мову мали декотрі з них (принаймні сармати) зовсім близьку до скитської (IV–117).

Що до п е р ш о ї половини I тисячоліття, то для неї наші відомості далеко не такі виразні.

Тут перед нами на історичній сцені в VIII–VII вв. на східних її окраїнах, виступають не тільки скити, ба це й їх політичні попередники К і м е р і й ц і, з осередком навкруг Меотиди (Озівського моря). Про кімерійців і про їхні давніші відносини до скитів ми маємо, правда, не тільки Геродотове оповідання, ба такі свідощтва, які були сучасні подіям: клинописці. Бо ассирійські царі з кінця IX в. (бл. 836 р.) починають повідати про свої походи в Закавказчину, куди насунули кімерійці і скити ("Гіміри" та "ашкузи") і де вже жили медійці ("мади"). Збереглися й таблиці царських ассирійських запитів до сонячного бога Шамоша: що робити проти гімірів, ашкузів та мадів (=медійців)? Але ті клинописні звістки дуже не широкі; а про політичні або етнічні відносини на далекій од ассирійців Чорноморщині – вони навіть попросту мовчать. Головне наше джерело для відомостей про степову Чорноморщину й Озівщину першої половини I тисячоліття, виходить, зостається Геродот. Писав Геродот у V в., та є в нього історичні згадки й про давнішу зв'язану ще з кімерійцями скитську історію, позичені в його попередників, (на жаль, неговірних), або особисто чуті од чорноморських греків-колоністів, приміром ольбійців, що мали свою колонію в лимані рр. Буга й Дніпра,

точніш – у бугській частині. Ці збережені в Геродота грецькі усні перекази про евксейно-понтійську давнину, що одбувалися дві-триста років впередше од Геродота, доводиться вивіряти ассирійськими клинописними вказівками, ранішими од грецьких, і так-сяк комбінувати їх до купи, щоб погодити між собою, коли можна (а можна не раз-у-раз).

Ось як повідає Г е р о д о т (у I-й і, найбільше в 4-й книзі) про давніші політичні відносини десь коло Меотиди (Озівського моря) бл. VII-го в. Про хронологію до речі сказати, Геродот не дбає, оповідання у нього геть анахроністичне¹.

Із сходу з-за Дону, каже Геродот, скити, як видно літ двісті перед Геродотом, натискали на і м е р і й ц і в, на тих людей, що од них і протока керченська назвалася “Боспер Кімерійський”, і інші місця коло Меотиди надовго залишили за собою назву “кімерійських” (IV, 12). Кімерійці, – повідає Геродот, – під напором скитів (IV, 11) посварилися навіть між собою-таки. Частина кімерійців, головна, пересунулася простим найближчим шляхом на південь, геть аж у Малу Азію, “кімерійці” тікали все подовж моря. Скити їх переслідували, тільки ж держалися правого боку Кавказу” (I, 15). Тобто, це з Геродота ясно виходить, кімерійці, кидаючи свою Надозівщину держалися лівого чорноморського побережжя кавказьких гір (очевидячки, лиш наскільки це дозволяла кавказька-чорноморська берегова топографія). Отак кімерійці дійшли до Синопа (IV, 12); вони були захопили й близьку до Егейського моря лидійську столицю Сарди, де царював Ардис (I, 15; бл. 650–630?). Допіро Ардисів внук лидійський цар Алюатт (618–561) вигнав кімерійців з Азії (I, 16). Що ж до с к и т і в, то, як сказано, вони негайно кинулися, запевняє Геродот, п е р е с л і д у в а т и утікачів-кімерійців (I, 103), але подалися за ними такою дорогою, що кавказькі гори були скитам з правого боку (I, 14); тобто скити перейшли Кавказ не коло чорноморського кавказького побережжя, як кімерійці, ба коло Каспійського, через Дербейдський прохід. Чому так? Бо, каже Геродот, скити з правдивої короткої дороги зблудили (IV, 12). Таким чином скити дісталися до Медії, де (I, 103) панував тоді ассирійський ворог, медійський цар Кіаксар (627–585). Скити (ясно, на користь ассирійцям) розбили медів (I, 104) і стали панами над (Малою) Азією, доходючи аж до Єгипта, (I, 105). “Скити були панами над Азією двадцять вісім років, вони своїми нахабними здирствами зруйнували всю Азію. Мало того, що вони з кожного народа стягали данину, яку сами ж таки наклали: вони ще й чинили наскоки та й грабували все, що мав у себе той чи інший народ. Аж от медійський цар Кіаксар та інші медійці якось закликали скитів (самих ватажків, очевидячки) на

бенкет та й напоївни, перебили. Отак медійці врятували своє царство й поновили свою давнішу владу; та ще ж тоді медійці здобули й Ніневію (612) і побили під свою руку ассирійців окрім вавилонської області” (I, 106). А зацілілії скити, вернувши додому після двадцяти-восьми-літньої відсутности, мусіли ще видержати боротьбу з повтанням покинутих своїх рабів (IV,1). Отак звязує Геродот міграцію кімерійців з напором скитів, in einem höchst homanischeinlichen Zusammenhang як давно вже висловився один з найвдатніших іраністів².

З ассирійської клинописи XIII–VII вв. ми знаємо цю саму справу геть інакше (скити з кімерійцями попереду й не думають ворогувати), і, розуміється, клинопись правдивіша.

Ассирійський цар Салманасар, – бачимо клинопись, – робить похід на Медію, (амадей) в 836 році; і з тими амадами, чи просто “мадами” (медійцями)³, та ще з урартійцями (араратцями) мають вороже діло всі дальші ассирійські володарі. Саргон (722–705) сильно побив урартійців (714). Після того, або наприкінці його царювання, або може за перших років Сінахернба, бл. 760 р., на землю знесилених урартійців (майбутню араратську Вірменщину, коло озера Ванського), посунули кімерійці (гімери), а незабаром поблизу чуємо й про скитів (а ш к у з і в) коло озера Урмії. Всупереч Геродотові, як ми наперед піднеси, якогось антагонізма між гімірами та ашкузами в клинописі ще не слідно тоді; навпаки, вони – приятелі, аж до часів третього саргоніда Асар-Хаддона (681–668). На другий рік його царювання (679) гіміри, каже вавилонська хроніка, наперли на саму Ассирію. В запитах адресованих до бога Шамаша, читаємо страшні ассирійські передчуття: чи промине для Ассирії лихо, яке вже чинять сусіднім землям гіміри, сапарди, ашкузи та мади⁴. Ассар-хаддон, чи його порадики-жерці, повели хитру політику і спромоглися роз’єднати гімірів та ашкузів: за порадою од оракула, Ассар-хаддон, блискучий завойовник Єгипта і високо-культурна людина, згодився оддати свою дочку заміж за царя ашкузів, тобто будь-що-будь варвара. Гіміри – ті вступили в союз з ассирофобними урартійцями, а ашкузи стали підтримувати свого нового родича ассирійця Ассар-хаддона, і боролися проти своїх сусідів-гімірів. Дуже корисне для Ассирії приятелювання з ашкузами не перестав вести й четвертий великий саргонід Ашшур-бані-пал (668–686). А як кинулися гіміри на Лидію, лидійський цар Гуку (він у греків Гигес, батько Ардиса) попрохав допомоги у їхнього ворога, ассирійського царя Ашшур-бані-пала; той одгукнувся на заклик, “вознісни молитву до бога Ашшура” (так повідає він сам). Наслідок був такий, що до Ніневії привезено було двох полонених кімерійських вождів, забитих у кайдани, “і їхньої мови

не розумів жоден товмач". Боротьба проти гімірів, чи кимерійців, тяглася до кінця 660-их років; "ашкузи" "не переставали пособляти Ашшур-банипалові проти своїх сусідів-гімірів та й проти мадів (медійців); а все ж гіміри встигли поробити в Малій Азії ще багато шкоди, поки нарешті зазнали рішучої поразки так од асирійців, як од лидійців. Панами становища в Закавказчині zostалися ашкузи, скити, тії; вони пережили й загибель столиці своїх приятелів-асирійців – Ниневії (612)⁵. Одначе, тих видатних скитських подвигів і того 28-річного скитського панування над Азією, за які так блискуче оповідає Геродот, із клинописи не видно. А історичне життя Закавказчини дальших часів наочно, фактично показує, що скити (ашкузи), перемігши своїх земляків-кимерійців і кавказців-урартійців, всі разом зформували собою нову народність, вірменську, мішаної крові, з індоєвропейською "сатемною" мовою⁶.

Отже в оповіданнях про кимерійців і скитів першої половини I тисячоліття є чимала розбіжність між Геродотом (V в.) і клинописцю (VIII–VII вв.). А наслідок од того в науці вийшов такий, що погляд дослідників на етнічну належність кимерійців супроти скитів – не однаковий.

Хто більше спирається на Геродота, зокрема на його звістки про нібо-споконвічне порізнення скитів і кимерійців, той ладен був однести лиш скитів до іранців, а кимерійців охоче відносить до тракійців (отак, як і трипільців попереднього тисячоліття); і не тепер, стає найпопулярніший. що іще не значить найправдивіший погляд. При тому одначе, такі геродотові прихильники все ж мусять малювати собі шлях кимерійців до Малої Азії не так, як намальовано у Геродота вони ведуть кимерійців з Озівочорноморщини в Малу Азію не через Кавказ, а через Тракію, та Мармурове море⁷. А кому більше промовляє клинопись, то і в кимерійцях (гімірах) однаковісінько як і в скитах (ашкузах) ладен добачити іранців, що їх між собою посварила допіро асирійська хитра політика. Гуто Вінклер так резюмує результат своїх студій в цьому напрямі: «Кимерійці – вони в урартійській області звалися сапардами, коло озера Урмії – ашкузами, а далі попросту "медійцями"⁸». Ед. Майер зазначив, що в хеттівській клинописі, де рівнобіжно подається текст і староперський і вавилонський. перське "саки" (=скити) віддається як синонім через вавилонське "гіміри" (такий Даріів напис NR): офіційні автори написів виразно вважали скитів і кимерійців за одне й те саме⁹. В страсбургській енциклопедії іранської філології 1896–1904, яка на порозі нашого XX віку мала вимовити останнє слово європейської науки, статтю про найархаїчніший період іранства (Urzeit) написав заслужений іраніст Ф. Юсті, і він сформулював стан науки так: «Ці (пра)арійці зуться у гелленів скитами, у старо-персів

(ахеменідів) саками, у асирійців – кімерійцями (“гімірраї”), – племенні ймення одного цілого народу»¹⁰. Іноді дослідники нерішуче займають середнє становище тобто з одного боку вони радніші вважають кімерійців за іранців, з другого боку боязко препиняються перед тим фактом, що мова кімерійська нам невідома як слід би¹¹. Соболевський в “Русско-скифскихх эподахъ” (1921–1922) про іранство кімерійської мови не сумнівається, тільки ж гадає, (ст. 305), що кімерійці первісно були пеласги і з свого півдня давно вже прийшли на Чорноморщину, де кінець-кінцем поіранізувалися і брали участь у творінні трипільської культури.

Окрім двох головних думок, що кімерійці (як у попередньому тисячолітті трипільці) були або іранці, або тракійці, висувалися ще інші здогадки. Коли панувала ще теорія, що усі індоевропейці прийшли до Європи з Азії, тоді вважали, що авангардом виселенців з Азії в Європу були кельти, (хоч вони з мовної групи “кентум”, а не “сатем”), і ототожднювали кімерійців з к е л ь т а м и. Доводів різнобірних усякого характеру, наводилося на це багато; серед прихильників кельтської теорії був і відомий дослідник Чорноморщини, Ф. Брун¹². Не одкинута думка, що кімерійці могли б бути й п р а т ь о р к а м и, толкують навіть їхню назву як тюркське слово, що значить “осілий”, протривоставляючи цих “осілих тюрків” тюркам бродячим “юрюкам” (у Геродота “юрки” IV, 22).¹³ Ед. Майер, з обережністю правда, поставив питання, чи не належали кімерійці (так само як і таври) до ф і н с ь к и х народностей¹⁴. А один з доволі відомих кавказознавців-лінгвістів (Артур Гляйе, не без нахилу до фантазування) аналізуючи зовсім недавно (1936) ті нововідкриті малоазійські мови, які нам стали відомі через хеттологію, без усяких вагань притягає для порівняння факти теперішньої мови вотяків і зирян (тобто мов фінських) і вважає, що тими пра-вотяками і пра-зирянами, які (на його погляд) виступають в мовах хеттології, були кімерійці, виселенці в Малу Азію з Чорноморщини, – очевидячки не в I тисячолітті, а ще в II-му¹⁵ [1].

З усього вищенаведеного видно, що перші віки I тисячоліття перед н. е. репрезентовані в житті чорноморсько-озівських степів, аж до VII в., кімерійцями виходять доволі таки темні для нас. Клинописні звістки – недостатні, Геродотові – хиткі. Мало пособляє й археологія. Розкопів на берегах Озівського моря пороблено так небагато, що навіть нема змоги вяснити, матеріальний побут кімерійців бл. 100–700 рр. [2]. Апріорно можна вважати, що вони чимало-чого культурного здобували з Закавказчини – од Ураргу та Ассирії; а ще певніш – що до їхніх портів заїздили торгувати фінікійці і привозили на продаж і

вавилонно-ассирійський і інший крам Передньої Азії.

Початки грецької (мілетської) колонізації Чорного моря, принаймні його півдня, припадають напевне ще на ранні роки VIII в., (Синоп. бл. 785 р.), – то можна здогадуватися, що грецькі факторії, нехай ще дрібні, встигли заснуватися тоді й на північній Чорноморщині, та Озівщині; отже й кімерійці могли хоч би аж під кінець свого орудування в тих місцях, трохи знайомитися й з гелленською культурою. Так само, апріорно можна гадати, що кімерійці 1000–700 рр. повинні були б (як трохи пізніші скити) забезпечувати на своїй Озівщині та сусідній Чорноморщині спокійні умови для приїжджих купців, охороняти т о р г о в і н і л я х и тощо.

Тільки ж усе це для нас, поки що, оповито малопрозорим туманом... Гомерова Одисея (XI, 14) сніває про далеких кімерійців, що їх місто і їх царство вічно вкутані хмарами й туманом, куди сонце не кине свого проміння. В науковій літературі, коли йде мова про темний кімерійський період Чорноморщини з Озівщиною, частенько дозволяється жарт¹⁶: над цими часами нависає непроглядний для нас “кімерійський туман”.

¹ Це визнає навіть Геродотів оборонець Ф. Мищенко: “Противорѣчя въ извѣстіяхъ Геродота о первомъ появленіи сарматовъ и скифовъ въ Европѣ” – в “Филологическомъ Обзорѣніи” 1889, т. 17, кн. I. Геродотові анахронізми, плутаннина, неточності, одначе не перебивають. Хв. Г. Мищенкові все захищати улюбленого свого Геродота проти “суворих” ассиріологів. пор. велику його статтю: “не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ” у передмові до II тома його російського переклада Городотової історії. (М. 1886).

² Т. Нельдеке: Aufsätze zur persischen Geschichte (Лпц. 1887), ст. 7.

³ Іранське довге „а” греки-іонійці віддавали через [пропущено: можливо „ε” – Ped.], тому мади обернулися у них в медів.

⁴ Ті запити до оракулів нераз містять у собі правдивішу історію, ніж офіційні реляції ассирійських царів, звичайно повні самохвальства. Вид. у I. A. Knudtzon'a в Assyrische Gepest d an den Sommengott (Лпц. 1893).

⁵ Рік 612 (не 606, як ми думали раніш) для ниневійської руїни дається нововідкритою вавилонською хронікою подій 616–609 рр. Видав С. G. Gadh. The fall of Nineven (1923). Столпцею заневаплх ассирійців був після того, недовгу пору, Харран.

⁶ Про всі ці події див. в кожній історії давнього сходу. По російськи напр. в III томі Гельмольтової, з німецької перекладеної “Історії челоуѣчества” (Спб 1903) в статтях Гуго Вінклера; у мене в II частині “Семитскихъ языковъ и народовъ” (М. 1910), надто в розділах про саргонідів (ст. 256–354); у Б. Тураева “Історія древняго востока” т. II. (3-те вид., Лгр. 1935), ст. 76–79, ст. 89–90.

⁷ Прихильником тракійства кімерійців являється, між іншими, В. Томашек: “Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden” в Sitzungsberichte віденської Акад. Наук. Філол.-істор. класа, 116 (1888), ст. 776–777, і “Die alten Thranken” в тт. Ix8, 130 і 131. З російських учених тримається цього погляду М. Ростовцев: “Эллинизмъ и иранство на югѣ

России." (Спб 1918; перероблено по англійськи – 1922).

⁸ Розділ "Кімерійці" (Г. Вінклера) в II томі Гельмольцової "Історії чело́вчества" (Спб 1903), ст. 131.

⁹ Даріїв напис часто друкувався. Див. прим. в Grundriss der iran. Philol. 1 454. Що ж до ідентичності слів "саки" і "скити", то вона відома була й Геродотові (VII,64): "Саки – скитське плімя; властиво звали саками амірійських скитів". Всев. Міллер в кінці (ст. 281–283) підніс думку, що закінчення "[пропущено: можливо "-ta" – Ред.]" в грецькому – [пропущено: можливо "θαι" – Ред.] є флексія множини, заціліла до наших часів в осетинській мові; де множина кінчається на "та"; а "сак" – то однина.

¹⁰ Grundriss der iranischen Philologie, т. II (Страсб. 1896–1904), ст. 400.

¹¹ М. Vasmer: Die Iranien in Südrussland (1923) каже: "Убогі зостанки кімерійської мови дозволяють тільки констатувати факт, що ймення кімерійських володарів – часом іранські. Звідси ще не можна висувати, чи вся мова кімерійського народу була іранська, чи тільки поодинокі княжі ймення. Але ж і тракійську теорію лінгвістично обґрунтувати теж, поки що, не можна" (ст. 6).

¹² Ф. Брунь: "Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южн. России", т. II, (Одесса 1880), ст. 33–39 (з бібл. і географією). Я особисто одну пору, зовсім одкидаючи Геродотове оповідання, був гадав, теж, що клинопісні гіміри могли б бути кельтами. Див. мої: "Семи́тські язики и народы", т. II, (М. 1910), ст. 260. Підставою були для мене деякі лінгвістичні особливості мови вірменської (а в її складі увійшов елемент і кімерійський), що для них трапляються несподівані паралелі в мові кельтській. До таких рис належить напр. (безперечно придихове) зникнення початкового "п": слово, яке значить "батько" (по латині pater, по грецьки [пропущено: можливо πατήρ – Ред.] і ін.), звучить в вірменській мові "һайр" (без "п") і в кельтській "atni" (теж без "п"). Тепер, за чверть століття після того, я цих доводів не зважився б підносити нізачо. Але зближення кімерійців з кельтами буває можливе в ученому світі явище ще й досі; див. в Pattermann's Mitteilangen 1926 р. (ст. 164 і д.)

¹³ O. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte. Вид. 3-те (Йена 1906) I, ст. 529.

¹⁴ Ed. Meyer: Geschichte des Altertums. 2-ге вид., т. I, 1-ая половина (Штутгардт 1909) ст. 725 (§ 539).

¹⁵ Головну свою розвідку на цю тему Арт. Гляйде ще готує, до друку. Дещо з неї (на жаль, мало доводлив) я знаю з листів А. Гляйде до мене, а дещо він публікує окремими частками. Фр. Грозний казав мені, що Гляйде листувався із ім теж, але його толкування хетських текстів, особливо гієрогліфів, справило на Фр. Грозного попросту дивне враження, щоб не висловитися різкіш.

¹⁶ Прим. у Бруна: Черноморье, т. I, (Одесса) 1879, ст. 160.

VI

Народи Геродотової Скитії V в. та Сарматії й інших східних країн на торговому шляху через Південний Урал до Середньої Азії

“Скити” – збірна назва для декількох народів, підвладних скитам-басилеям. Семеро торгових мов на великій караванній дорозі од чорноморських берегів геродотової європейської Скитії та країв за Доном (Сарматії) і за Волгою, через землю іюрків коло Сибірицини та оренбурзької галузі басилеїв, аж до передаточного вузла аргіппайського в теперішній Башкирщині коло Уральських гір. Торгово-економічний, а може й політичний зв'язок народів на тій караванній дорозі під зверхністю скитів-басилеїв, як охоронців дороги. Питання про етнічну приналежність скитів-басилеїв.

Не можучи зорієнтуватися в “кімерійському тумані” Геродотових звісток про справи до VII в., ми, за те, розуміється, маємо всі підстави покладатися нехай і з суворою критичністю, на Геродота, в тих місцях його історії, в яких він (жив бл. 485–425) повідає про Скитію своїх таки часів V в., та про близьку з нею за Доном Сарматію (IV, 21, 57) де у сарматів і мова була така, як у скитів¹, та про дальші країни сусіднього сходу аж до-за Волгою до башкирських стін, куди скити з гелленами їздили торгувати. Тут, окрім Геродота, помагають нам зрозуміти етнічний характер Скитів ще й його сучасники, надто той лікар і природознавець, що його писання про кліматичний вплив на людей геллени приписували, справедливо чи не справедливо, славному своєму лікареві Гіпократові (писав очевидячки бл. 420-их рр., а життя його кладуть, дуже здогадно, на 460–377 рр).

З Геродота прозріє часто видко, що під єдиним державно-політичним ім'ям “скити” треба розуміти не одну якусь народність, ба декілька неоднакових народностей. Бо, от, їдучи для торгу од Дніпрово-Бугського лимана (гелленської колонії Ольбії, IV, 18 і 24) до далекої північно-східньої окраїни (аргіппайської), (певно на півдні Уральських гір), де очевидячки знаходився крайній чи і не таможенний (IV, 23), пункт скитського караванного торгу, треба було балакати не менше як семерма мовами (IV, 24)².

На цих аргіппаях башкирського степового передгір'я та симптоматичній економічній недоторканності їхньої країни і самих аргіппаїв, тих економічних суддів-посередників (IV, 23), ми далі ще маємо

спинитися ширше.

Геродот подає етнографічно-топографічні вказівки про окремі групи “скитів”, і хліборобів, і кочовиків (IV, 17–19). Хлібороби сидять найбільше в басейнах Дністра, Бугу і правобережної Наддніпряни, вони сіють зерновий хліб, просо, сочевицю, коноплю, (хоч воно росте там й дико, IV, 74), цибулю, часник, а є й такі професійні хлібороби, що сіють хліб не стільки на свою хатню обиходку [1], скільки на продаж (IV, 17). Сіялося продажне збіжжя, певне найбільше для вивозу до Геллади (як це ми незабаром знатимем з інших джерел – розуміється, через Ольбію, та інші гелленські чорноморські торгові колонії (IV, 18, 24). На лівому боці Дніпра скити живуть і як хлібороби; і як кочовики (IV, 18–19). Над усіма ж народами скитської держави, і хліборобами, і кочовиками, стоять на чолі озброєні господарі, гордовита владуша кочова орда, що разом з підданими своїми носить таке саме ім'я, “скити”, тільки з додатком епітета “б а с и л е і” [2] (IV, 20, 71 і ін.)³, або “вільні”, (IV, 110), в контраст до підвладних народів “невільних” (IV, 20)⁴.

Територія скитів-басилеїв – між низовим Дніпром та Доном і в степовому Криму і за Геродотом вона тягнеться (IV, 20–21) на схід од р. Герра (правого рукава долішнього Дніпра) поздовж Меотиди (Озівського моря) до р. Танаїса, тобто р. Дона, що вливається в Меотиду (IV, 57), а на південь територія басилеїв доходить до Тавриди і до Кімерійського боспора (IV, 100; IV, 20; IV, 28) тобто до теперішньої Керченської протоки, яка взимку, замерзши, править за дуже добрий шлях скитам на кавказький берег (IV, 120).

– “По той бік р. Танаїса – уже не Скитія”, каже далі Геродот (IV, 21), приступаючи до опису народів караванного шляху од кордонів Скитії, в середню Азію. Бо як згадувалося, “ріка Танаїс (Дін), що вливається в Меотиду, одмежує скитів-басилеїв од савроматів (IV, 57; IV, 20). Савроматія (чи у письменників пізніших од Геродота, С а р м а т і я) є найперше область за Доном та й захоплює собою просторонь на 15 днів дороги, починаючи од кутка Меотійського озера (=Озівського моря коло устя р. Дону) в напрямі на північ (IV, 20). Далі на північ і на північний схід лежить ще і інші землі з ішими народами, і Геродот їх поіменно називає. Попереду будини на півночі Астраханщини (IV, 21) перемішані з гелленами, що мають тут свою багату факторію Гелон, обнесена дерев'яними стінами (IV, 108); далі иссагети-мисливці (IV, 122 і 123) та іюрки. Він спиняється на північному сході, описуючи примітивний лісовий побут бродячого того народу – звіроловів-іюрків, що живуть тільки з свого полювання (IV, 22). Територію тих бродячих (“іюрюків” сказали б ми потюркськи),

Геродот уміщує за Волгою десь чи не в Самарщині, проти Симбірщини)⁵, десь у тих місцях, в яких тепер починаються чувашські сельбища. Ще далі на схід, більш-менш в західній частині пізнішого Оренбургського краю (в Башкирії або й в сумежному Казахстані) зазначає Геродот далеку відокремлену галузь скитів ба с и л е ї в (IV, 22); більше ніж можлива річ, що не ці заволожські скити-басилеї прийшли новішими часами за Волгу з Чорноморщини, а-навпаки – чорноморські скити-басилеї прийшли давно колись (в VIII–VII в.?) на Чорноморщину саме звідти, з-за Волги, з Башкирії, і лиш частина їхніх земляків залишилася тут, в Азії⁶. А ще далі, в тих таки місцях, але вже коло підшви високих гір (живовидячки У р а л а) Геродот чимало повідає (IV, 23–24) про віяну од будь-чого насильства напівсвященну область аргіппаїв – плісконосих, широшелепих і голомозих людей, zarazом одначе попри цю свою невроду, дуже справедливих і безсторонніх. Звичаєве міжнародне право освятило аргіппайську країну як недоторканий притулок, забезпечений од усякого насильства, і аргіппаї вважалися за полюбовних третейських суддів (IV, 28). Скитські купці їздячи сюди з надморської Чорноморщини, доки сюди діставалися з товарами повинні були (як вище наведено) чути по дорозі аж сім мов і мати для своїх послуг аж сім товмачів (IV, 24). Очевидячки, аргіппайська країна (десь у далекій перед Башкирщині) була вигідним [3] вузловим пунктом і складським місцем міжнароднього караванного торгу, де безпечно міг оббуватися обмін караванними товарами між чорноморською європейською Скитією та глибокою середньою Азією, а аргіппаї вирішали своїм авторитетом кожне непорозуміння.

Що південним Уралом не кінчався торговий шлях, це ясно. Товари – хоч цього Геродот не каже – повинні були йти і до середньої Азії, до теперішньої Хіви, Самарканда, та Бухари, а звідти либонь і кудись далі. Може до Індії? Може навіть до окраїн Китаю? А з тих далеких країв хіба каравани верталися порожіми? Чи не привозили вони з собою до аргіппаїв у Башкирщину середньоазійський коштовний лазуревий камінь (lapis lazuli)⁷, верблюжоу вовну, може закупували там і двогорбих верблюдів⁸. Про це все Геродот мовчить. І які народи живуть далі за аргіппаями, чи то в кінці довгого степу, чи то на горах і за горами, словом там куди скити або інші Геродотові інформатори не їздять (IV, 24–25), це для Геродота річ уже маловідома. Про іседонів, на сході од “голомозих” аргіппаїв Геродот ще годен розказати щось схоже на правду (IV, 25–26; пор. 13 і 16), але про дальшу людність одиноких харимаспів, гірняків-козоногів, золотостражів-грифів, зімових шлюхів, гіпербореїв він може переказати тільки байки (IV, 13, 25, 27), яким нічого йняти, – застерігає він, – не годиться (IV, 25).

Джерелом усіх тих, як Геродот думає, байок він називає поему Аристея Проконоського, “Про аримаспів однооких” (IV, 13). Сам Геродот ставиться до Аристея скептично, бо Аристей, каже він, особисто одвідав тільки землю ісседонів, а про дальші землі міг переказувати хіба те, що йому балакали ісседони (IV, 16). Тільки ж деякі європейські нові дослідники зробили спробу розшукати в Аристеевих віршах, у Геродота з недовірою переказаних, щось правдиве. Найерудитніше це зробив I. Tomaschek у своїй великій розвідці 1888–1889 pp.: “Kritik der ältesten Nachrichten über den skytischen Norden” у 116–117 тт. віденських академічних “Sitzungsberichte”.⁹

Отже у Томашка країна гіпербореїв – то має бути Китай, однооки аримаспи – то гунни, (кит. “хунну”), з їх вузькими очима, ісседони – північна галузь тибетців; а голомозих аргіппаїв Томашек згідно з своєю картиною вміщає не коло нівденних Уральських гір (як воно виходило б з точного розуміння Геродотового текста), ба пересуває аргіппаїв до підосви гір аж Алтайських. В Аргіпайщині на Томашкову думку, перебував повномісний посередник – суддя із сходу з митною “тамгою”¹⁰, посада, що по тюркськи зветься “яргучі” (од тюркського “яргу”, монг. “дзаргу” = позов, судова суперечка); “аргіппай” навіть звуками ніби нагадує “яргучі”. Од того міг бути представником той таможенний посередник-суддя? – од володаря Хун-ну, “однооких аримаспів”. Той володар, каже Томашек, сам резидував далеченько, в пустелі Гобі, або на річці Селензі, а сюди, до важливого торгового пограничного поста на великому караванному шляху, що сполучав Чорне море з китайським Тихим океаном, він виражав свого повномісного яручія для розбирання спірних торгових справ. Висновок у Томашка – Wir sehen eine feste begierung welche den Handel ichützt und den Verkehrherwacht”.

Томашкова праця – на прочуд ерудитна (“геніяльно вчена”, як висловився один з німецьких представників філологічного знаття)¹¹. Тому вона ввійшла в дальшу наукову обихідку трохи чи не з канонічною силою. Але проти подробиць раз-у-раз то тут, то там, лунали легкі часткові заперечення.

Між іншим, торкнувсь аргіппаїв Й. Маркварт у своїх, дуже не позбавлених фантастики Untersuchungen zur Geschichte von Iran, вып. II. (Ляйпц. 1905), ст. 89–90. Він підносить для назви “аргіппай” свою власну, ніби осетинську-іранську етимологію сильно непевну). В погляді на міжнародню торгову роль аргіппаїв, als Dronner Karawanenverkehrs. Маркварт, натуральна річ, цілком з Томашком згоджується і додає про аргіппаїв: “sie sind die Wächter und Schützer der Strassen” (ст. 89); але що-

до думки Томашкової ніби аргіппаї жили коло Алтаю, і були форпостом саме-іменно далекіх Хун-ну, то Маркварт справедливо завважає: "seine bechaftung ist eine offene Frage".

Або, от Ніженський професор всесвітньої історії О. І. Покровський, у роботі "Геродот та Аристей" (1927)¹² не вагаючись констатує про аргіппаїв, що "цей народ жив очевидячки коло підгір'я південного Уралу" (ст. 334) і що Томашок, переселяючи аргіппаїв од Урала до Алтая, "пішов проти доволі виразних геродотових свідчень" (ст. 339). І "цілком уже неймовірна річ, щоб Аристей міг провадити торговий шлях геть аж до самого Китаю" (теж ст. 339) [4].

Геродот не коментує, бо напевне й потреби не бачить коментувати загально тоді відому річ – широкий торгово-економічний зв'язок між європейською скитською державою од Дунаю до Дона та землями на сході й північному сході по тому боці дона – Сарматією і іншими, аж до землі примирених посередників аргіппаїв ("ягучіїв", мовляли), де явно був вузол ще дальшої караванної путі між Європою й Азією. Мабуть цей натуральний економічний зв'язок відчувала ще й сусідня Кубанщина за Кімерійським боспором, що взімку мала навіть дуже вигідне й жваве сухопутне сполучення із Скитією по льду замерзлої Кімерійської протоки (IV, 28), а морем підтримувала тісні зносини з грецькими колоніями Скитії, де це видно з розкопних даних¹³. А чи не існував часом між тими всіма європейськими й азіатськими землями ще й державно-політичний зв'язок під суверенітетом суворих вояків скитів-басилеїв, здатних охороняти торгіву довгу путь? – Про це Геродот теж не каже нічого виразного, то це вже річ не така самоочевидна, щоб у читача не залишилося поважних сумнівів. Загальне однак враження у Геродотового читача швидше складається в тому напрямі, що названі у Геродота східні землі може-таки й визнавали якусь номінальну зверхність скитів-басилеїв, як сильних сторожів степового порядку й торгової безпеки, може й платили їм навіть якусь данину¹⁴, але безпосередньо в склад скитської держави не входили і, хіба, в певних критичних моментах відчували, що й їхні політичні інтереси тісно зв'язані з інтересами скитської держави¹⁵. Сармати, що (паки й паки нагадуємо) мали й мову таку, як європейські скити (IV, 117) повинні були відчувати й політичну з скитами спільність більш мабуть, ніж хто.

Етнографічні звістки у Геродота про сучасну йому Скитію та Сарматію й далекі заволзькі краї безперечно мають високий інтерес. На жаль тільки, бувають вони й хибкі через те, що Геродот, даючи цікаві повідомлення про "скитський" побут, здебільш забуває застерегти читача,

про якихсь-саме “скитів” повідає він: чи про головну, владущу орду кочових “скитів-басилеїв”, чи про тих теж “скитів”, кочових і хліборобів, що були той орді підвладні? Найчастіш він має на оці скитів владущих, чистих кочовиків, – войовиків тільки ж цього не зазначає точно і полишає читачеві самому кожного разу вгадувати, про кого йде мова. Іноді й сам автор – Геродот не годен собі дати раду через цю свою двоїстість. Він признається приміром: „Число скитів я не мав змоги розвідати, з точністю, а чув про це дві неоднакові думки: одну – що скитів дуже багато, а другу – що, властиво кажучи, скитів є мало” (IV, 81)¹⁶. Ясно, що “дуже багато” – усіх тих, хто в Скитії живе, а “мало” – скитів владущих, скитів-басилеїв. В даному випадкові розгадати Геродота не важко, в інших не так легко.

Аналізі етнологічних Геродотових звісток про народи Скитії сусідньої Задніщини присвячували дослідники чимало уваги й труди, а висновки виходили не раз-у-раз однакові. В залежності од того, чи на етнографічні картинки у Геродота, чи на міркування нової порівняльної лінгвістики, чи на історичні свідоцтва інших джерел робився більший дослідчий натиск, дослідники підловлювали в народах Геродотової Скитії то урало-алтайців, то вужче “туранців” (архаїчних тюрків), та іранців, то, розуміється, ще й інші етнічні елементи (от, приміром, зазначалося, що Геродотові неври – то напевне сло’вяни). Ми не станемо робити бібліографічний огляд усіх розвідок про Геродотову Скитію, з Сарматією: писань про це набереться цілий океан. Ми спинимося тільки на декілької віхах, поставивши в центрі, як далі буде видно, іраніста-осетолога Всева Міллера та Геродотового перекладача Хв. Гер. Мищенко, що писали обидва в 1880-их роках.

¹ “Савромати балакають мовою скитською, тільки здавна перекрученою”, Геродот, кн. IV. 117.

² Геродот (IV, 24), кажучи, що земля й люди аж до аргіппайської країни добре відомі, поясняє: “Бо туди їздять (чи тільки для торгу, чи може, й для урядової ревізії?) декотрі скити, і од них не важко здобути звістки, так само, як од (купців) гелленів, з Бористенського порта (=Ольбії), та з інших чорноморських портів. І ото ж скити, доки до окраїн дойдуть, місять вести свої переправи за допомогою семерох товмачів і семерох мов.

³ Тому що грецьке слово [пропущено: можливо „βασιλεῖς” – Ред.] значить “цар”. Геродот міг розуміти ім’я “скити-б а с и л е ї” як “ц а р с ь к і скити”.

⁴ [пропущено. – Ред.]

⁵ Перекладач і толковник Геродота Хв. Мищенко, навпаки, фіксує територію іюроків ще на західному боці Волги, десь у Сибірщині. Див. “Геродот”, т. II, (М. 1886), покажчик. ст. 85.

⁶ Про це К. Непманн: Die Hellenen in Skythenlande (Берл. 1855), ст. 128. Нейманові доводи не раз цитуються й у інших. Див. прим. Хв. Мищенко: “Къ вопросу о царских скифах”-

“Кіевск. Старине”, 1884, май, ст. 60. Не називаючи Неймана, а просто “нѣкоторыхъ ученыхъ», заявив свою згоду з тими доводами Вс. Міллер: “Осетинскіе этюды”, ч. III, (М. 1887), ст. 122.

⁷ Середньоазійський lapis lazuli, що чудового голубого коліру, здавна вивозився й по цілому світі. Навіть у далекому Єгипті його здобували для орнаментації фараони ще XII династії, тобто бл. 2000 р. Про це див. у Ж. Масперо: Histoire ancienne des peuples de l’orient classique, IX. (Пар. 1895), ст. 470; або в його короткій “Histoire ancienne” (Пар. 1909), ст. 120.

⁸ Двогорбі верблюди, що так зветься “бактрійські”, теж вивозувалися далеко принаймні до Месопотамії. На обелискові асирійського царя Салманасара II, р. 842, намальовано двогорбого верблюда, що прибув до Ассирії, правда не з середньої Азії, а з теперішньої Вірменщини; але ж така худоба не вірменська.

⁹ В серії “Філософічно-історичної класи”. Перша половина Томашкової розвідки має підзаголовок: “(Uhrer) Ueber das Arimaspsische Gedicht”.

¹⁰ Од слова “тамга”, як відомо, походить російське “таможня”.

¹¹ Це – Кіслінг, в енциклопедії: Pauly-Kroll, VIII, §. 595.

¹² Ця О. І. Покровського стаття вміщена в “Юбілейному Збірникові на пошану акад. Д. І. Багалія” (Київ, 1927), ст. 323–340.

¹³ Розкопи (з 1934 р.) городища коло станиці Єлисаветинської своїм знайденим інвентарем (багато гелленського посуду з Чорноморщини), це стверджують.

¹⁴ Пор. у Всев. Міллера: “Осетинскіе этюды», т. III, (М. 1887), ст. 124–125.

¹⁵ На всякі такі думки між іншим наводить Геродотова легенда про згаданий похід Дарія 517 р., через усю Скитію аж на Волгу. Див. особливо IV, 102, 118–120, 128.

¹⁶ Німці перекладають: “was eigentkliche sythen sind”: Мищенко (т. I, 1888, ст. 341): «собственно скифовъ». Мій переклад мало чим одступає од інших.

VII

Чи іранцями, як інші скити, чи поіранізованими алтайцями були геродотові Σκύθαι Βασιλῆϊοι?

Доводи ідентичності іранців – осет-аланів, сарматів та скитів; праці Потоцького, Клапрота (1822), Цейса (1837). Заснована на свідомстві Гиппократова монгольська теорія (Нібур, 1828), або фінська; спроби Вівієна де Сан-Мартена (1847–1851) од скитів-іранців одрізнити неіранців, “скитів-басилеїв”, та катярів, і зблизити їх з пізніш відомими басилами та хазарами. Зближення всіх скитів з монголо-тюрками; праця обох Нейманів (1847, 1855). Оборона іранства всіх скитів огулом у лінгвіста Мюленгофа (1866). Пожвавлення Вівієнових думок про ідентичність Геродотових “басилеїв і катярів” з барсилами й хазарами через вірменістику й арабістику 1860-их рр.; Патканов (1861), Хвольсон (1869), Н. Веселовський; Брун (1872) і т. д. у скитів-басилеях ладен добачати і фіннізм, і тюркізм. Кіперт (1878) одкидає іраністичні доводи Мюленгофа і трактує всіх скитів як урало-алтайців. Праці Хв. Мищенко і Вс. Міллера 1880-их рр. встановлюють на решті різку етнічну грань між скитами-іранцями і їх панями, владущими скитами-басилеями (либо ж урало-алтайцями). Поруч спроб замовчувати або одкидати монголо-тюркську домішку в скитах (Кулаковський, Ф. Браун 1899) нові нагадування про ню: злегка в Grundriss der iranischen Philologie 1904, різко у О. Шрадера 1906. Підсумки у М. Грушевського 1913, у М. Ростовцева 1918.

В кінці XVIII в. і в перших роках XIX в. граф Ян Потоцький (пом. 1815), дав рясеньку низку своїх робіт (по французьки) про Скитію та Сарматію. Ті роботи були близько відомі поліглотові Г. Ю. Клапротові, що в 1822 році надрукував свою власну розвідку про осетів-аланів¹, а потім опублікував (Пар. 1829) із своїми примітками, подорож гр. Яна Потоцького самого кінця 1790-их років по каспійсько-надкавказьких степах². Тими всіма публікаціями виявилось, за допомогою свідчень давніх істориків і подорожніх, що кавказький гірський народ осети, які говорять доволі архаїчною іранською мовою, є те саме, що й алани; ба навіть в 1797 р., частина осетів, як розвідав на місці гр. Потоцький, ще не переставала вважати себе аланами³. Цими даними кидалось світло і на скитську народність, бо з класичних авторів ми знаємо, що скити, сармати, й алани мовляли більше-менше однаковою мовою. Приміром, про лінгвістичну

спільність скитів і сарматів всі знають свідчення у Геродота, (IV, 117), а в Лук'яновому (II. в. н. е) писанні "Токсаріс, або приязнь" сказано, що скит має мову однакою з аланською, а odrізняється обидва народи хіба не однаковою шевелюрою: алани носять не таке довге волосся⁴. Або знов у географа Птолемея (II. в) бачимо термінологію: "алани-скити" [1]. (III, 57). Амміан Марцеллін IV в., що брав участь у поході імператора Юліяна Відступника до Персії і добре придивився й прислухався до персів, каже, що стародавні перси були ті самі скити (XXXI, 2, § 20). І от дуже ерудитно погуртував різнобіжні звістки про скитів і доводи про скитське іранство історик і лінгвіст Йог. Цейс (1837) на відповідних сторінках своєї ще й досі високоцінної, епохальної й монументальної праці про германів та про сусідні з ними народи. Лінгвістика у Цейса займає місця менш, ніж етнологічні порівняння.⁵

Здавалося б після всіх тих змістовних елаборатів (Потоцького, Клапрота, Цейса) багатих на факти, важко надалі буде не впізнавати ширих іранців у Скитії. А отжеж тим часом нехотячи насувалися у менш учених людей поважні сумніви. Іранський тип-гарний на вроду; аланів, скитських нащадків Амміан Марцеллін IV в. так і атестує, безмаль усіх, як високих на зріст, струнких, вродливих людей, русявих, з доволі грізними бистрими очима рухливих-моторних⁶. То як же погодити з описом цієї іранської краси й швидко моторности тую яскравую, аж до пікантності геть протилежну картину, що в ній малює "скитів" молодший Геродотів сучасник природний лікар Гіппократ (або псевдо-Гіппократ)? Думка про те, що попросту у Геродотовій Скитії могли жити під одним ім'ям "скити", два зовсім неоднакові антропологічні типи, якось тоді ще не кожному читачеві приходила сама собою в голову, і на читача не міг справити сильного враження тип тих розбухлих, необрослих бородою, брунатолицих скитів, яких бачив Гіппократ і які не скидаються на інших людей, а тільки на самих себе.⁷ Адже "тіло у їх товсте, м'ясисте, нечленисте, сире й не мускулясте; черево в долішній частині визначається мірною вогкістю; через те що всі вони однаково череваті, а на тілі не росте волосся ([2]), всі вони схожі своїм виглядом одне на одного, чоловіки й жінки". Невелика сила сонця в скитській країні та холоднеча, – поясняє лікар по своєму, – не дає їм бути білошкурими; колір їх обличчя жовто-рудий.⁸ Ясно, що не іранців може нагадати читачеві таки малюнок, а швидше вже гуннів IV в., "надзвичайно огидних на виду", без усякої порослі на лицях, товстошійх, опецькуватих людей, що „постаттю схожі на худобу або на грубо обтесані людські фігури з дерев'яних колод". Так висловлювався про гуннів, наче для контраста вродливим аланам, Амміан Марцеллін.

який сам був свідком гунської навали 370-их рр.⁹ Другому, молодшому сучасникові гуннів, Зосимові, гунський вигляд найперше на згадку привів скитів-басилеїв, або, каже, інших курносих людей¹⁰.

Опис Аттилы у Йордана (35): "низький та широкогрудий, голова велика, а очі маленькі, борода ріденька, згорнілий і курносий, як уся його порода". Можна було б порівняти Гіппократа того скита і до тієї карикатури на хазарського джебу-хакана кінця 620-их років, що її (це оповідає тодішній агванський католикос Віро). Змайстрували веселі тифлісці: з великого гарбуза зробили піби голову; замість вій на очах навтикали скількись обрідних гілочок, а очей зовсім не зробили; ніздрі в носі проколупали на гарбузі завниршки в лікоть; місце бороди залишили таким голим, аж погано було дивитися, а вуси намалювали мов ріденьке волоссячко.¹¹

Правда, агванського оповідання ще не знали в Європі в перших десятиріччях XIX в., але ж інші антропологічно-історичні паралелі для образу Гіппократових скитів були добре відомі. І от старезний, прославлений автор критичної "Римської історії" Б. Нібур (пом. 1831) у збірці своїх дрібних статей, випущених три роки перед його смертю: "Kleine historische und philologische Schriften" (т. I, Бонн, 362) проникливо завважив, що подана у Гіппократа картина скитів підходить для монгольської раси, а не для арійської. Надмірно грубий побут владущої кочової частини скитів, описаний у Геродота, так само, аж надто скидався на тюрко-монгольський побут теперішніх кочовиків середньої Азії. Не зовсім згоджуючися з Нібуrom, кавказознавець Л. Вівієн де Сен-Мартен здогадався (1850), що "батько медицини", Гіппократ описує нам у "скитах" зовнішність не монгольську, а фінську, "nous donne l'idée d'un peuple finnois". Звідси не треба виснувати, – застерігає Вівієн де Сен-Мартен, – що головна маса (la généralité) скитів належала до фінської раси: ні, чисто скити, первісні скити, належали до коліна медійсько-гетського; але ім'я "скити" (воно, гадає Вівієн де Сен-Мартен, мало б значно попросту "стрільці з луків"), здавна розповсюдило й на сусідніх кочовиків, дарма що вони були інакшого роду, de souche differente¹². Вівієн коли не перший, висловив, то підтримав доводами ще іншу думку (на її розвиткові у дальших дослідників ми потім спинимося), що назву [3] Геродота треба розуміти не як "царські" скити, а як імення власне "Басилеї" чи "Барсилеї", так само як в Геродотових *Істориках* (IV, 6) треба бачити "хазарів", і що геродотові басилеї та *Історики* це будуть самі басили й хазари (народ, розуміється не іранський), а *Історики* у тісному комплексі, знатимуть ранні вірменські та сирські історики та географи, а названі у візантійця Теофілакта Сімокатського VII в.

надкавказький народ "Барселг" має своє ім'я од геродотових ба/р/силеїв¹³. Ідею цю підказали Вівієну праці гр. Потоцького.¹⁴

Вівієнова тісно-фінська теорія для пояснення типу скитів, описаного у Гіппократа, і для етнічного визначення геродотових скитів-басилеїв та катярів, хоч як довго ще з нею рахувалися, далеко не всіх задовольнила. Нібурова монгольська або тюрксько-монгольська теорія знайшла дальших оборонців, ще й за широкою допомогою начебто й лінгвістики. Тоді ж таки виступили з лінгвістичними аргументами два Неймана (Neumann).

Один-вірменіст і китаїст К.Ф. Неманн в своїй книжці: *Die Volker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Enticckelung* (Ляйпц. 1847)¹⁵ спробував толкувати деякі з слів і йменів геродотових скитів через порівняння з мовами тюркськими та іншими алтайськими. А другий К. Нейман, класик-археолог, широко погуртував усякі можливі доводи про не-арійство скитів у своїй праці, яка й досі залишається головним репертуаром аргументів цього напрямку; заголовок її: *Die Hellenen im Skythenlande* = "Геллени в Скитії" (Берл. 1855). Тут він і східньої лінгвістики не цурався, черпаючи паралелі і з мов тюркських, і з мов монгольської, мало одначе йому самому відомої. Невелика частина урало-алтайських чи монголо-тюркських нейманових зближень має так-сяк вигляд правдоподібності. Тільки ж коли він пробує давати алтайську етимологію кричуще іранським словам, його лінгвістичні порівняння виходять геть нестійкими, непринятними. Це зараз і показав у своїй полемічній рецензії на "Гелленів у Скитії" знавець урало-алтайських мов А. Шіфнер (1856)¹⁶. Сам Шіфнер явно визнає скитів за іранців.

В супереч Нейманові велику філологічну підпору для теорії арійства скитів, розвитку добре вже й у Цейса, спорудив берлінський академік К. М. Мюлленгоф: *Ueber die Herkunft und Sprache der Pontischen Scythen und Sarmaten* (1866)¹⁷. Мюлленгоф не рахується з поглядом, що звістки про грубо-кочовий характер скитів, схожий з монголо-тюркським середньоазійським, могли б правити за довід проти їхнього арійства: в однакових побутових економічних умовах, згідно з місцевими особливостями країни, побут може бути однаковий у людей зовсім різних, неоднакових рас. Для Мюлленгофа справді важливий і рішучий довід = не побутові риси, а суворо-наукова лінгвістична аналіза фрагментів скитської мови (чи то в геродотових чи то в пізніших джерелах): іменнів, титулів, окремих слів (напр. скитський термін для імпотентів [4] у Геродота I, 105. та IV, 67 безперечно і іранське „а-нарийа" = "не мужчина"). Розуміється і цей язиковий критерій, попри всеньку суворість лінгвістичної аналізи, для антропологічних питаннів може бути хитким: владупца скитська орда

любісінько могла, і не іранською буди, піддатися впливу культурнішого іранського оточення, могли засвоїти іранські ймення, титули, терміни, синкретично навіть релігію, – і все ж в основі залишитись тюрко-монгольською; це потім і завважали Мюлленгофові критики. Та будь-як будь, Мюлленгоф яскраво показав безперечний іранський характер скитської мови. Великий іраніст Фр. Шпільгель в своїй капітальній, ще й досі високоавторитетній “Iranische Altertumskunde” (Лпц. 3 тт. [5], 1871–1878) цілком пристав до Мюлленгофових поглядів і трактував людність геродотової Скитії, в її основній масі, як північно-іранську¹⁸.

А тимчасом в ролі противників арійського і оборонців урало-алтайського (тісніш, навіть ж не всіх, а саме іменно скитів, тільки ж не всіх, а саме іменно скитів-басилеїв) виступили тоді вірменісти та арабісти, 1840-их рр. використовуючи декотрі значно пізніші од Геродотових, вказівки вірменські, і арабські, притягуючи рівночасних сирських та візантійських письменників. Це була та сама стежка, яку для расової розгадки скитів-басилеїв проклав Л. Вівієн де Сен-Мартен (1847–1851), але дослідники 1860-их рр. ширш од нього спромоглися спопуляризувати факт, що у диєписів вірменських, сирських, візантійських та незачеплених у Вівієна халіфатських (в основі нераз давніх сасанідських) згадується народ “б а с и л и” в таких історичних і історико-географічних ситуаціях, які вказують на дуже тісну, рідну близькість тих басилів до хазарів: “басили та хазари”, – ну а в хазарах, звісно, ніякого іранізму шукати не можна. От у вірменському письменстві, – уже зазначав в 1850-их роках Вівієн де Сен-Мартен, – Мойсей Харенський VIII–IX вв.¹⁹ в своїй вірменській історії дає оповідання проте як колись “хазари та басили” в кінці II в. н. е. вкрай вдерлися з півночі крізь Чорський (Дербенський) просмик до Кавказчини²⁰. В вірменській географії VII–VIII в., що її неправдиво приписують Мойсею Харенському, згадано, що коло устів Волги, сидять хазари, і басили: хакан – нації хазарської, його жінка – хатун – з народу басилів²¹. У сирських істориків²² в оповіданнях про рідних братів-іноземців Булгаріуса та Хазарія, сказано, що прийшли вони до Дону (навіс) з далеких глибинь Скитії, з-за гір Умайських (=з-за Уралу), відки до Дону було більше ніж два місяці дороги; Булгаріос перейшов з європейський бік Дону, а Хазарій, хазарський прабатько, оселився на аланській землі коло Каспія, яка зветься “Барсалия”²³. Та самая хазарська батьківщина зазначається у візантійця Теофілакта Сімокатти VIII в., як “Берселт” (кн. VII, 8, § 3)²⁴, а в хронографії Теофана VIII в., “Берзілія” (під р. 6171)²⁵. Ми вже бачили, що на підставі цих фактів де Сен-Мартен (1847–1851) явився першим пропатором гадки,

що геродотові скити басилеї та катяри то прадіди ба/р/силів та хазарів, народів (думав він) фінської раси. В 1860-их рр. цю його концепцію як найширше спопуляризував, принаймні в Росії, не хто як К. П а т к а н о в, що з доручення Російської Академії Наук систематично перекладав старих вірменських істориків, із своїми коментарями, на російську мову і здобув, натурально, велике коло російських читачів²⁶. Арабістика прийшла на допомогу зближенню геродотових “скитів-басилеїв” з “басилами” [6], чи “барсилами”, опублікувавши нові факти. Історик Балазорій IX в. в своїй “Книзі завоювань” переказує безперечно перську сасанідську історичну традицію VI в. про те, що сасанідського шаха Хосрава I Ануширвана (531-579) хазарський хақан “вітав у себе, як шановного гостя, в Берсилії”²⁷; це оповідання є і в “Книзі хараджа” Кодами (бл. 928)²⁸. Персо-араб географ ибн-Росте (бл. 903) каже, що одна з трьох галузей “синф” волзьких булгарів – то “барсули”²⁹. З загальної ибн-Ростової топографії видно, що держалися ці “барсули” на сході од волзько-булгарського царства, десь у західній Оренбурщині. Це ж те саме місце, де за Геродота (IV, 22) жила, як знаємо, частина скитів-басилеїв. Найперший видавець уривків з ибн-Росте (з “ибн-Даста” читалося тоді) Д. А. Хвольсон (Спб. 1869)³⁰, згадуючи з цього приводу гіпотезу Вівієна де Сен-Мартена про те, що вірменські та візантійські “басили” або “барсили” до яких Вівієн був би додав натурально і арабських “барсулів” мають бути нащадками того покоління, геродотових скитів-басилеїв, яке жило “почти на томъ же самомъ мѣстѣ”, коментує: “Въ случаѣ если бы предположеніе Сен-Мартена получило подтвержденіе, мы имели бы ясное доказательство тому, что между скифами находились и такие племена, которые совсѣм не принадлежали къ индо-европейскимъ народностямъ, что впрочемъ по моему мнѣнію, нѣтъ надобности и доказывать” (ст. 95). А для тодішнього професора східної історії в петербурзькому університеті П. І. Веселовського Вівієнові зближення новоскріплене ще й даними арабістичними, було вже чиста, непохитна аксіома, і коли П. Веселовському довелося годів за десятеро після Хвольсона вступили в полеміку з Д. Іловайським, він категорично й аподиктично подавав отаку науку всім російським історикам: «Замѣтимъ по адресу не одного только г. Иловайскаго, а и многихъ другихъ, что никакихъ “царскихъ скифовъ” не было. У Геродота просто описка, которая указана довольно давно (натякъ на Вівієна де сен-Мартена 1847–1851). Геродот (или его переписчики или издатели, – что все равно) выпустил только одну букву [7] после [8] вмѣсто [9] т. е. скифы-барзилійцы. А народ барзилійцы извѣстны нам и по армянскимъ источникамъ³¹, как извѣстно и названіе страны Барзилии или Берзилій”³². Розуміється Н. Веселовський

зовсім невдало пояснив відсутність літери “р” в геродотовому терміні “[10]” простою “опискою”, можна було б казати про фальшиву етимологізацію цього ймення у Геродота в душі рідної його грецької мови; але інтереси для нас має не це, а тая глибока певність офіційного професора східної історії в столичному університеті, що геродотові скити-басилеї – то прабатьки абсолютно неіранського народу басилів, з одного з відділів чи галузей волзьких булгарів.

В 1872 році передмову до видання Археографічної Комісії “Древности Геродотовой Скифии” дав одеський професор Ф. Брун, що ціле життя своє невтомно присвячував вивченню давньої Чорноморщини; тая передмова, з додатками, увійшла й у II том відомої Брунової збірки: “Черноморье” (1880)³³, де носить заголовок: “Опытъ соглашения противоположныхъ мнѣній о Геродотовой Скифии и смежныхъ съ нею земляхъ”. Роблячи “опытъ соглашения”, Брун іранство сарматів приймає як річ давно доведену і самозрозумілу (ст. 32) та й любісенько оперує, напр., сармато-осетинським словом “дон” (=ріка; ст. 4, ст. 79)³⁴. Що до скитів (а “подъ скифами Геродотъ безъ сомнѣнія имѣлъ въ виду скифовъ царскихъ, [11] прочіе обитатели Скифии имѣ были подчинены”, ст. 51), то Мюлленгофові доводи про їх іранство Брун недвозначно, ласкай і делікатно, одкидає, (ст. 38–42), а найбільше хилиться до думки Вівієна де Сен-Мартена, що описані у Гіппократа скити “принадлежали къ финскому или уральскому племени, къ которому ихъ и относить отчасти (розуміється треба скитів басилеїв та катіарів) Вівієнь де Сен-Мартень, придерживаясь весьма правдоподобного мнѣнія г. Куника, что имя ихъ имѣло въ извѣстномъ періодѣ значеніе географическое, а не этнографическое” (ст. 41)³⁵. Тюркського елемента (як у Неймана, згаданого в “Черноморьи” на ст. 39–40) Брун у мові Скитії теж одкидає, і, коли не може його ретельно зазначити в “искаженіяхъ” даних Геродотових (д. 39), то виразно бачити деякі скитські тюркізми у докладніших географів греко-римських: “У Птолема (II в.) встрѣчается уже много турецкихъ именъ” (ст. 66); “Проливъ Геніческій названіе свое безъ сомнѣнія получилъ по турецкому названію (Арбатской) стрѣлки Джепичке, которое могло быть употребленіи у туземцевъ еще во времена Птолема” (II, 302).

Більше-менше рівночасно з одеситом Бруном опрацьовував у Кієві Г. Кіперт свій метечині свого власного підручника стародавньої географії Г. Кіперт: Lehrbuch der alten Geographie. Ляйпц. 1878). Для нього скити, описані у Геродота (виходить, переважно “скити-басилеї”), це урало-алтайці. Мюлленгофові доводи їхнього іранства одхилляє Кіперт куди далі, ніж делікатний Брун: “Скитські ймення коли вони однакові, з

тракійськими, і перським, попросту позичені з тих мов, і через те, абсолютно не мають доказової сили в питанні про національність скитів. З таким самим правом довелось б добачати семітів в теперішніх османах, та інших тюркських племенах, бо особисті ймення у тих-трохи чи не виключно арабські” (ст. 344).

Не минучу потребу виразно одрізнити у Геродота правдиву національність владущих скитів-басилеїв (“царських”) од національності всіх інших скитів Геродотової Скитії твердо підкреслив Хв. Г. Мищенко, російський перекладач “Географії” Страбона (М. 1879) і “Історії Геродота” (I [12] тт. М. 1885–1886) автор багатьох розвідок про Геродота. Одна з них (1883)³⁶ – відповідь професорові східної історії П. Веселовському, що 1882 р. ми бачили, гадав: ніяких “царських” скитів не було, були тільки ба/р/сильські скити, а Геродот або його копіисти помилково переробили їхнє ймення на “басилеїв”, викинув букву “р”, щоб без неї вийшло зрозуміле для грецького уха слово, яке значить по грецьки “царські”. Мищенко, полемізуючи, завважив, що “ошибка, если она есть, была сделана раньше Геродота» (ст. 218), а Геродот розумів назву [13] безперечно як “скифы царственные”, тобто скити владущі, пани над усіма іншими скитами; але правда, національним своїм походженням “царственные” скити напевне одрізнялись од інших скитів. Геродот, – нагадує Хв. Г. Мищенко відому річ, – свідчить (IV, 22), що “царственные” скити жили не тільки в Європі “часть царственных скифов обитала приблизительно в Оренбургской губернии, и по остроумному соображению Неймана, оренбургские скифы составляли тот отряд, который при первоначальном передвижении (царственных) скифов с северо-востока под давлением исседонов остался в этих (оренбургских) степях и не последовал за своими соплеменниками на юго-запад к побережью Понта” (ст. 219–220). Ширше розвив Хв. Мищенко цю саму тему в спеціальній статті: “К вопросу о царских скифах” (1884)³⁷. Тут він заявляє: “Мы разделяем основные воззрения Мюллера³⁸ и Вамбери³⁹ на смешанный состав скифского населения южной России” (ст. 59). А Фр. Мюллер, – нагадує Мищенко, – висловлювався, що під терміном “скити” у Геродота “следует разуметь несколько народностей, различимых по происхождению и по степени культуры» (ст. 58). “Присутствие арийских иранцев в Геродотовой Скифии, занимающихся земледелием, отличавшихся миролюбивым характером и охотно сближавшихся с греческими поселенцами, весьма вероятно; но едва ли может подлежать сомнению, что господствующей частью населения Скифии были орды урало-алтайского типа” (ст. 75–76). Аж ніяк не іранці – це царські скити, [14] хоч би вони носили іранське

ймення і знали богів з іранськими назвами, бо це може бути тільки добрим показчиком культурних впливів на цей кочовий “царський” народ од скитів-іранців. “Гораздо большее значение имеют свидетельства древних писателей о быте народа о с о б е н н о о его физическом строении” (ст. 58), а “физичесія черты урало-алтайского типа засвидетельствованы для насъ писателемъ, не уступающимъ по добросовѣстности и достовѣрности отцу исторіи, именно Гиппократомъ” (ст. 76). Понаводивши відповідні цитати, Мищенко висновує: “Въ виду всего сказанного мы считаемъ невозможнымъ не признать въ средѣ Геродотовыхъ скифовъ (присутствия) туранских или точнѣе урало-алтайскихъ племень” (ст. 70).

Рівночасно з Хв. Г. Мищенко, іноді в легкій полеміці проти нього частіш у як-найтіснішім порузумінні, працював в 1880-их рр. Всеволод Міллер, санскритолог, іраніст і кавказознавець, що вніс своїми працями найбільше світла для етнічного розуміння Скитії та Сарматії. Його попередник лінгвіст Мюлленгоф, коли давав іраністичні толкування усяким скитським іменням, викликав відпорну увагу історико-географа Г. Кіперта: “Ці порівняння не мають ніякої доказової сили в питанні про скитську національність, в них абсолютно не слідно місцевих діалектичних особливостей” (ст. 344). Такий Кіпертів закид був не зовсім справедливий, бо іранські діалектизми греко-понтійських написів теж не були у Мюлленгофа проминені, тільки не багато їх міг зазначити він⁴⁰. Всев. Міллер – навпаки: до нього прикласти такий закид аж ніяк не можна. Він спеціально працював над осетинською мовою⁴¹, і йому не вадко було наочно показати, що іранці, які здавна залюднювали Чорноморщину, мали мову саме-іменно діалектичну, північно-іранську, яка й досі не вмерла в устах осетів-аланів. На цю тему в 1886 році опублікував Вс. Міллер одну з найкращих своїх лінгвістичних розвідок “Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россіи”⁴². Матеріалом для розвідки явилися написи грецьких чорноморських колоній (Ольбія, Херсонес, Пантікалея–Черк, Фанагорія–Тамань, Горгіппія–Анапа, Танаїс на Дону)⁴³. Написи повні варварських іменів з типовою осетинською фонетикою: “син” пишеться в них [15] “син Радама” [16] (пор. осет. “фурт”, тимчасом як по авестійські “[17]” з “н” і без метатези), “батько” – [18] (осет. “фæда”, а по авест. “піта”), і т. п. і т. п. Шануючи заслуги свого попередника Мюлленгофа, Вс. Міллер робить йому одначе докір за його “увлеченіє” виключно іранством, за його спроби підшукувати іранські етимології навіть явно-не іранським варварським іменням, за його ігнорування того факта, що в чорноморських грецьких містах “могли быть среди варваров не одни иранцы» (ст. 236). Роком пізніш вийшов у світ додатковий III-

ій том “Осетинскихъ этюдов” Всев. Міллера (М. 1887)⁴⁴, присвячений спеціально історії осетів⁴⁵. Іранці, котрі були предками осетів, – висновує Вс. Міллер, з багатьох даних – становили собою найдавнішу місцеву людність “припонтіїськихъ и приазовськихъ степей отъ нижняго Дуная до Волги или Урала за многія столѣтія до Р. Х.” (ст. 101), вжеж, “по меньшей мѣрѣ раньше Х в до Р. Х.” (ст. 101); а за Геродотових часів гуртувалися найбільше вже не в центрі цієї території (од Дуная до Волги), ба головним чином на заході од центра й на сході. З західнього боку Чорноморщини жили вони од Дуная до Дніпра, в т. зв. Старій Скитії (Геродот. IV, 99); “скифы западные, оседлые⁴⁶ – древнѣйшая часть населенія Геродотовой Скифії” (ст. 123 і ст. 130). На сході іранці, за Геродотової епохи – слідні геть виразно зараз за Танаїсом (Доном); за Доном – бо починалася Сарматія, для всіх несумнівний іранський світ. А в центрі (колись теж іранському) жили “царські скити” [19] “которые вѣроятно явились в Европу (изъ Азіи) въ болѣе позднее время, и подчинив своей власти туземное населеные въ бассейнахъ Днѣстра, Буга, Днѣпра, заняли болѣе восточные части южно-русской равнины, на востокъ отъ Днѣпра” (ст. 123)⁴⁷, натурально, і в Криму (ст. 122)⁴⁸. Ці “болѣе поздніе насельники” хоч і почували себе панами (= [20]), підхилялися релігії місцевої іранської поневоленої (Гер. IV, 20) людности, шанували святилища в західній “Старій” Скитії” (Гер. IV, 51). “священної дороги”, 71-місце царських могил), носили іранські ймення. Але “изъ того обстоятельства, что имена нѣкоторых скифскихъ царей обьясняется изъ иранского, нельзя дѣлать заключения объ иранствѣ ихъ носителей. Эти имена сами по себе не говорятъ ничего ни въ пользу иранства, ни въ пользу урало-алтайства царскихъ скифовъ. Они только свидетельствуютъ о томъ, что въ Скифії должень былъ быть иранский элементъ населенія (преобладающій”, – додає він трохи нижче, – ст. 135), оставившій слѣди вї личних именахъ. Всѣ другія заключенія идуть дальше, чѣмъ позволяютъ факти, имѣющіеся въ нашемъ распоряженні” (ст. 134–135). Заразом, “всѣ тѣ доводы, которые до сихъ поръ были приведены въ пользу монгольства или урало-алтайства скифовъ”, Всев. Міллер теж не має за суто “доказательственные”. Тільки ж, застерігається він зараз-таки, “мы этимъ еще нисколько не отрицаемъ возможности того, что царские и кочевые скифы⁴⁹ принадлежали не къ арийскому племени, какъ полагаеть Ф. Г. Мищенко. Скажемъ болѣе: это предположение кажется намъ вѣроятнымъ, хотя и мы не можемъ прибавить никакого нового довода к числу существующихъ, въ доказательности которыхъ сомнѣваемся. Кажется, слѣдуетъ оставить этотъ вопросъ in suspensio” (ст. 121). В устах ученого, що й з мовами уральськими та алтайськими був абсолютно

незнайомий (він іраніст та санскритолог), така обережність була річ аж надто природна. – Роблячи підсумки до розділу про скитів, Вс. Міллер на найпершому місці ставить тезу, що треба “вмѣсть съ Ф. Г. Мищенкомъ” етнічно одрізнити „царських” і кочових скитів⁵⁰ східньої Скитії од хлібородських скитів західньої Скитії “противоположность тѣмъ, которые видятъ въ геродотовых скифах (только/урало-алтайцевъ и тѣмъ, которые считаютъ ихъ (только) иранцами”, ст. 135, теза № 1).

Після «Осетинскихъ этюдовъ» Всев. Міллер 1887 присутність, навіть перевага, північно-іранського чи пра-осетинського елементу в людності надпонтійських степів I тисячоліття до н. е. зробилася в науці остаточно безповоротною аксіомою, однаково чи в Росії, чи за кордоном⁵¹. Навіть з'явився перехватний нахил – не виключений “цар скитів” з іранської етиології (?) [21] всупереч самому Вс. Міллерові, що іранство в “царських” скитах аж ніяк не добачав.

У обережних учених то нахил до „всеіранізації” виявлявся обережно, без категоричності в тоні. От коли вивчення історії аланів-осетів повів далі після Всев. Міллера Юл. Кулаковський, то він у своїй монографії: “Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей” (1899)⁵² зазначив у перших її рядках: “Геродот опредѣленно отличаетъ савроматовъ отъ скифовъ, но утверждаетъ близкое родство этихъ народовъ и констатируетъ близость ихъ языковъ. А принадлежность тѣхъ племенъ, которые носили у древнихъ названіе сарматовъ, къ широкой вѣтви арійской расы возведено въ современной наукѣ на степень прочно установленнаго факта» (ст. 94–95). Далі визначаючи збірний характер терміна “скити” у Геродота Юл. Кулаковський мов оборонаючися проти скито-алтаїстів висловлюється (ст. 96), що все ж «въ настоящее время никто не отрицаетъ присутствія иранскаго элемента (не додано “исключительнаго”) въ сколотахъ Геродота», т. е. „въ царскихъ скифахъ” (ст. 98), хоча завважає він з дипломатичною туманністю, “и новые изслѣдователи не всегда рѣшаются признать въ “скифахъ” Геродота (точніш було б сказати “въ царскихъ скифахъ”) племена иранской вѣтви арійской расы» (ст. 96); – це туманний натяк мабуть проти Хв. Мищенка та Вс. Міллера, дарма що іраністичні доводи Вс. Міллера Юл. Кулаковський ставивсь дуже високо (ст. 167). В примітці (на ст. 98) він мимохідь негативно висловлюється про Потоцького (1829) та Вівієна де Сен-Мартена (1847), що «приводили въ связь с [22] имя родины хазаръ [23] (у Теофана)»; але це у Кулаковського не є полеміка проти Мищенка і Вс. Міллера, бо їх й хоч обстоювали неіранство геродотових „царських”, „басилеїв”, але в звязку між геродотовими „басилеями” пізнішими „ба/р/силами” не добачили. Отак по-при все

небажання Юл. Кулаковського вступати в полеміку про «царських» скитів, попри всенюку обережну й відступчиву стриманість, читач без великого труда, здається, може поміж рядками викрити авторове переконання, що владущі, «царські» скити могли бути такими самими чистокровними іранцями, як і ті, несумнівні скито-іранці, що були «царськими» скитам підвладні⁵³.

Коли обережний Юл. Кулаковський вважав іше за потрібно (1899) казати не про абсолютне іранство «царських» скитів, а тільки про «нѣкѣмъ не отрицаемое присутствие иранского элемента въ нихъ» (ст. 96), то зараз таки навіть того самого 1899-го року, вийшла в світ російська дисертація, що трактувала справу значно прямолінійше, без усякої застережливості. Автор дисертації – Ф. Браун «Розысканія в области гото-славянскихъ отношеній» (Спб 1899); в ній є екскурс про Скитію (ст. 228 – і д.). Для Ф. Брауна за мало, коли в «царських» скитах «не отрицають присутствія иранского элемента»; він, навпаки, бажає бачити в усіх скитах єдину етнічну цілість: Геродот, мовляв, «объединяетъ все народности отъ нижняго Дуная до Дона не только въ одномъ имени, но и въ одной этнографической характеристике, противопоставляя ихъ сосѣдямъ на западъ и съвѣрь и даже близкимъ родичамъ на востокъ, за Дономъ, сарматамъ». Висновок до очевидності поспішний, мало проникливий, мало критичний, бо вдумливого читачеві IV-ої кн. Геродота не може бути ясно, що Геродот характеризує нориви переважно тільки кочової владущої орди. – На спеціаліста-геродотиста Хв. Мищенко книга Ф. Брауна, натурально – не справила в питанні про етніку „скитів” ані найменшого враження, і він. подаючи для “Энциклопедического словаря” Брокгауза–Ефрона (1900) дуже змістовну статтю “Скифи”⁵⁴, написав для відома широкої маси російських читачів: “Изъ гипотезъ о происхожденіи и народности скифовъ наиболее обосновано представляется та, по которой подъ геродотовскими скифами разумѣется нѣсколько народностей различныхъ рас и различныхъ степеней культуры, и царскіе скифы причисляются къ урало-алтайской вѣтви народовъ” (ст. 204б.); “наличность же въ европейской Скифії иранского элемента установлена убѣдительно В. Ф. Миллеромъ» (ст. 204а).

В іраністичній енциклопедії “Grundriss der iranischen Philologie” (т. II, Страсбург 1896–1904) питання про якість додаткову етнічні елементи в Скитії побіч ірансько-осетинського залишалось зовсім у тіні. В розділі “Die Urzeit” (автор Ф. Юсті) попросту, навіть без якоїсь докладнішої аргументації, сказано в характері останнього слова науки, що арійці, котрі залишилися в Східній Європі після одходу індо-іранців звалися у греків “скити” і балакали мовою, іранського характеру, близької до осетської.

але це ім'я "скити" переходило і на інші східньо-європейські народи, auf andere Volker des südostlichen Europa (ст. 400). Хто вони були, тії глухо названі "andere Volker" останавлюватися над цим питанням спеціально-іраністичний "Grundriss" не бачив потреби⁵⁵. Чи міг би нехай незалежно од питання про расу спірних "царських" скитів, жити в Скитії у V в. серед "інших" елементів елемент старо-тюркський або монголо-тюркський? Проти такого припущення автор не виступає, але й нічим не підтримує; він це питання попросту обминає, чи інгорує. – Але інші тодішні німецькі вчені цього питання не забували. І ми бачимо, двома роками пізніш, солідний порівняльний лінгвіст О. Шрадер у своїй дуже відомій і сильно читаній праці "Sprachvergleichung und Urgeschichte" (3-тє вид., Йена, 1906, т. II) для етнічного освітлення Геродотової Скитії охоче користується лінгвістичними паралелями, притягнутими з мов тюркських, а тим паче тюрків бачить він у сусудніх краях за Волгою, приміром в (не раз згаданих у нас) геродотових іюрках (юрках).

Дуже спрощений і безклопітний уніфікаційний погляд на всіх геродотових скитів як на монолітну єдиноїську (?) [24] етнічну масу, напевне ще довго знаходитиме собі прихильників, бо така пряmlinійна концепція одзволює од терпкого обов'язку сушити собі мозок над крутими зігзаговими історичними проблемами. Між іншим, можна згадати, (бо це сталася лектура для багатьох читачів) чималу компенціяльну статтю "Скифы и Сарматы" (ст. 229–249) в московськїм "Энциклопедическомъ Словарь" Граната, що написав її А. Погодін (бл. 1913р.)⁵⁶. Превосхваливши Вс. Міллера за те, що він "особенно много сдѣлалъ для установленія иранства скифовъ", и що дякуючи йому "иранское происхождение скифовъ и сарматовъ сдѣлалось въ настоящее время однимъ из общепризнанныхъ положеній древнерусской исторіи", А. Погодін все ж (ст. 245) одкидає застережливі обмеження того самого Вс. Міллера про "царських" скитів, і одкидає Міллерові доводи, що "въ кочевыхъ скифахъ слѣдуетъ видѣть скорѣе монголовъ». Натомість А. Погодін похваляє пряmlinійну ("справедливу") заяву А. Ф. Брауна, "что скифскій народъ представлялъ одно этнографическое цѣлое".

Слід одначе завважити, що Погодінова стаття про скитів бл. 1913 р. зовсім не відзеркалювала справжнього наукового настрою ХХ в. в царині досліджування «древне-русской исторіи». Вдумливіши й глибші руські дослідники в ХХ віці, хоч приймають, розуміється, іранство скитів як непохитно-доведений науковий догмат, все ж не зважуються заперечувати кричуще явної присутності ще й монгольсько-тюркського елемента в Скитії. Вистачить зацитувати М. Грушевського (1913) та М. Ростовцева

(1918), цих двох солідних учених, що незабаром поставали академіками.

У Мих. Грушевського в I томі третього видання його «Історії України-Руси» (Київ 1913) там де зроблено критичний підсумок усім дотодішнім працям про геродотову Скитію, ми читаємо: „Сума всіх фактів і аналогій робить зовсім певним, що в наших степах були іранські елементи в скитській період, і то як в підвласній людності, так і в зверхній скитській орді. Іранське плем'я, вилившись (в східньо європейської прабатьківщини) одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтікалося в чорноморських степах під назвою скитів, сарматів, аланів і різних дрібніших народів. Але можливо, що і в скитській людності і в нізніших степових ордах була п е в н а д о м і ш к а і у р а л о - а л т а й с ь к и х елементів: поруч іранців під загальною назвою скитів, сарматів, аланів могли критися ще якісь інші народи, тільки їх не можна ближче виказати (1, 112).. В другому місці, приступаючи до оповідання про гунське нашествя IV в. н. е. з-за Волги на Чорноморські степи, М. Грушевський нагадує: „вже і в давнішній степовій людності. почавши від скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські (урало-алтайські) елементи, хоч і не так значні» (1, 150). І у М. Р о с т о в ц е в а в книжці «Эллинство и иранство на югъ России» (Петр. 1918) знаходимо: «Древнѣйшимъ изъ намъ извѣстныхъ прочныхъ государствъ въ степяхъ юга Россіи была, несомненно, скифская держава, просуществовавшая здѣсь непрерывно рядъ столѣтій. Какъ ни разрѣшать вопросъ о національности скифовъ, считаютъ ли ихъ чистыми иранцами, или чистыми туранцами. (последнее врядли кѣмъ нибудь будетъ теперъ отставиваться), или наконецъ что наиболее вѣроятно, считаютъ ли ихъ смѣшаннымъ племенемъ кочевниковъ, куда входили прежде всего иранскіе, затѣмъ туранскіе. а можеть быть и другіе етническіе элементы, – несомнѣнно, что этотъ народъ въ культурномъ отношеніи всецѣло связанъ съ востокомъ» (ст. 67) [25].

¹ Н. J. von Klaproth: Mémoire dans le quel on prouve l'identité des ossètes, peuplade du caucase, avec les alains du moyen-âge (1822).

² J. Potocki: Voyage dans les steps d'Atrachan et du Caucase (Пар. 1829).

³ Див. в подорожі Лотоцького ст. 146 і ст. 181.

⁴ Лукіян: [пропущено. Див.: Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 142. – *Ред.*] 51.

⁵ Joch. Zeiss: Die Deutschen und die Nachbarstamme (Мюнх. 1837) особно ст. 38 і д..

⁶ Proceri autem Halani paene sunt omnes et pulchri, crinibus mediocriter flavis, oculorum temperata torvitate terribiles et armorum levitate veloces (Амміян Марцеллін кн. XXXX, розд. 2, 31). На цих через археологію здобудих вазах (пізніших од Геродотової епохи років

на двісті, де греки малювали сцени з скито-сарматського побуту) скитська чи сарматська зовнішність нерозбігається з описом аланів у Амміяна Марцелліна.

⁷ [пропущено. – Ред.]

⁸ Гіппократ. “Про впливи повітря, вод та місцевостей”, § 91, 94, 97–102.

⁹ Див. у Амміяна Марцелліна кн. XXXI, 2, § 2. Рос. переклад Юл. Кулаковського “Амміянъ Марцеллинъ. Історія.” Вип. III, (К. 1908), ст. 237.

¹⁰ Зосим. “Нова історія (од Августа до 410 р.)”, кн. IV, 20.

¹¹ М. Каганкотвацій: “Істоія агванъ” кн. II, II, рос. переклад К. Патканова (Спб 1861), ст. 108–109.

¹² Vivien de Saint-Martin: *Etudes de géographie ancienne et d'ethnographie asiatique*, (Пар. 1850), т. I, ст. 77–78.

¹³ Vivien de Saint-Martin: а) “Recherches sur les population primitives et les plus anciennes traditions du Caucase”; (часто цитується, як “Antiques du Caucase”, Пар. 1847, ст. 148–149;

б) *Études de géographie ancienne* (Пар. 1850), т. I, ст. 78 і 326 –

с) його стаття “Sur les Khazars” в журналі, що виходив за його таки редакціях: *Nouvells annales des voyages*, Пар. 1851, ст. 134 і д.

¹⁴ Potocki: *Histoire primitive des peuples de la Russie* (вид. 1829), ст. 33 і ст. 230.

¹⁵ Ця К. Ф. Нейманова праця (ст. VI, 174), здобула премію од паризької Академії (Institut de France). За кількис років вийшла вона й 2-им виданням, відомим частіш (Лпц, 1855).

¹⁶ A. Schifner: *Sprachliche Bedenken gegen das Mongolentum der Skythen* – в *Mélanges Asiatiques* Академії Наук, т. II (1856), ст. 531–547 або в академічному *Bulletin*, XIII. (1856).

¹⁷ Попереду ця Мюлленгофова праця з'явилася в *Monatsberichte* Берлінської Академії Наук 1866, а потім з додатками увійшла в II том капітальної Мюлленгофової збірки: *Deutsche Altertumskunde* (Берл. 1870–1891).

¹⁸ Див. т. I (Лпц. 1871), ст. 4, і потім скрізь у викладі.

¹⁹ Тоді “Історію Вірменщини”, ще не фіксували VIII–IX в., а вважали її за пам'ятник V в.

²⁰ Історія Арменії Монсея Харенського, новий переклад Н. О. Еміна, М. 1893, ст. 13 (Перше видання Еміноного перекладу – М. 1868).

²¹ Поросійський відповідний текст двох редакцій географії див. в рівнобіжному порівнянні у Патканова: “Ізъ нового списка географіи, приписуваної Моисею Харенському”, – в “Журн. Мин. Нар. Просв.”, 1883, март, ст. 28 і ст. 31. Текст тільки першої редакції – в Паткановському виданні перекладі цілої географії (Спб. 1877), ст. 36–37.

²² В основі їх – Іван Ефеський VI в., але Вівієн де Сен-Мартен знав його оповідання тільки з компіляції бар. Гебрея XIII в. в не дуже критичному виданні: *Greg. Abulfaragii sive Bar-Hebraei Chronicon Syriacum*, ed. Bruns (Ляйпц. 1889) де див. т. I, ст. 98. Пор. у Вівієна: *Études de géographie ancienne*, т. I (Пар. 1850), ст. 226.

²³ Це оповідання Йоана Ефеського VI в. ми наводим в розділ II, але не за Бар-Гебреєвим текстом, а за трохи ранішою компіляцією Михаїла Сирійця.

²⁴ Вівієн знав у Теофілактовому тексті ще “Сарселт”, але й тоді вже розуміли, через відповідне місце у пізнього компілятора Нікіфора Калліста Ксантопула XIV в., що треба читати «Барселт». Див. *Étude de géographie ancienne* I, 226, виноска I.

²⁵ За de Voog'овим виданням Теофанового Хронографа див. 358: в російському перекладі О. Оболенського (М. 1890) ст. 383. Теофан каже, що хазари VII ст. заволоділи над-озівською Булгарією (за імператора Костянтина III, 643–668), насунивши на цю Булгарію з своєї сарматської країни Берзілії.

²⁶ Див. “Історія Агванъ” Мойсея Каганкатвація в перекладах К. Патканова (Спб. 1861)

ст.320, в додаткових [пропущено. – *Ред.*].

²⁷ Балазорій: "Фотух аль-бюльдан" (Ляйд. 1866), ст. 195. Видавець прийняв для друку не "Барсилія", а один з рукописних варіантів: "Баршилія". У д'Оссона в *Les peuples du Caucase* подано це саме оповідання, і д'Оссон (на ст. 10, прим. 3) точно зазначив, що його рукописи (ляйденської книгозбірні, пор. ст. XV) дає читання "Барсилія", точніш "Б/а/р/с/и/л/і/й/е".

²⁸ В ляйденському виданні (1889, в додатку до ибн-Хордадбега) див. ст. 260.

²⁹ Звук "у" (зам."і") пояснюється може тим, що ибн-Росте в ортографії цього ймення віддає звук "с" не через звичайну літеру "сін", а через емпатичну літеру "сад" ([пропущено: можливо *س* – *Ред.*]), з живої арабської теперішньої мови ми знаємо, що в сусідстві з т. зв. "емпатичними" приголосними звук "і" має нахил переходити в "у", цебо "додаткових" [пропущено. – *Ред.*] "через стадію "сы" обертається в "су". А в тім і в тюркських мовах т. зв. тверді голосні "ы" та "у" легко можуть плутатися в вимові.

³⁰ Извѣстія о хазарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадьярахъ, славянахъ и руссахъ – ибнъ-Даства, неизвѣстнаго доселѣ арабскаго писателя нач. X в., въ первый разъ издалъ, перевелъ и объяснилъ Д. А. Хвольсон (Спб., 1869). Книга – надзвичайно багато читана, аж до теперішніх часів.

³¹ У виносці П. Веселовський покликається на видання К. Патканова.

³² Н. Веселовский: Нѣсколько новыхъ соображеній по поводу "пересмотра" вопроса о происхожденіи гуинов. – в журн. Мин. Нар. Просв., 1882, сент., ст. 102.

³³ Черноморье. Сборникъ изслѣдованій по исторической географіи южной Россіи, Ф. Бруна (1852–1877) т. I, Одесса 1879, т. II, Одесса 1880. Див. т. II, ст. 1–104.

³⁴ Кімерійців, скитських попередників, Брун, як ми бачили, вважає за кельтів (II, ст. 38–39).

³⁵ Брун не зазначає, де саме Кунік так висловивсь. Може бути, він мав на увазі вставний Куніків екскурсе в передмові до книги Б. Дорна "Каспій" (Спб. 1875), ст. 1–6.

³⁶ Вміщена в київських "Університетских Извѣстіях" 1883, июнь, ст. 215–220.

³⁷ В "Киевской Старине" 1884, ст.55–66.

³⁸ Dr. Müller: Allgemeine Ethnographie (Січень 1873), ст. 35 і д.

³⁹ Н. Vambory: Der Ursprung der Magyaren (Ляпц. 1882), ст. 11–12 і д.

⁴⁰ Всеж він зміг зазначити (див. *Deutsche Alterthum*) танаїських іменнях на своєрідну метастазу ("рт" зам. старо-перського "тр") і справедливо пояснив скитське [пропущено. – *Ред.*] як староперське "хшашро" = *Hertschaft*

⁴¹ Докторська дисертація Вс. Міллера – "Осетинскіе этюды", 2 чч. (М. 1881–1882), до яких потім додано III ч., історичну (М. 1887). Посмертно видано "Осетинско-русскій словарь", 3 тт. (Лигр. 1927, 1929, 1934).

⁴² В "Журн. Мин. Нар. Просв." 1886, окт., ст. 232–283. Невеличкі, але характеристичні витяги з неї незабаром подано на ст. 75–87 третьої частини "Осетинскихъ этюдовъ" почасти на ст. 131–134.

⁴³ Позбирав і опублікував їх В. Латишев. „Inscriptiones Antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae", т. X, 1885(т. II – 1890; IV – 1907).

⁴⁴ Як і дві попередні частини „Осетинськихъ этюдовъ" цяя III-тя теж становила собою один з випусків "Ученыхъ Записокъ Московскаго университета".

⁴⁵ Розуміється, ті сторінки, на яких Всея Міллер користувався пізньою грузинською хронікою "Картліс цховреба" та фальсифікованою "Історією Вірменщини" псевдо-Мойсея Харенського бл. VIII в., не мають ніякої наукової вартості. Цінні тут відомості, погуртовані з класичних джерел, та лінгвістичні міркування.

⁴⁶ "Осѣдлые" розуміється, за Геродотових часів, у V в. За давніших часів побут цих іранців

міг бути не осілий.

⁴⁷ Але ж коли сам Вс. Міллер визнав, що й земля на схід од Дніпра була давніш іранською територією, то дальший висновок мав би бути такий: “царські скити”, зайнявши землі “на восток отъ Днѣпра”, повинні були тих лівобережних іранців нехай сильно потіснити й заневолити (Геродот IV, 20 і 110), але ж не зничити; іранський елемент не зник через те на Лівобережжі, вважався тільки за “невільницький” (Гер. IV, 20):

⁴⁸ Час того приходу цих царських скитів з Азії Вс. Міллер не береться точно зафіксувати, покликається тільки на Герод. IV, II (=про подію VII в.), що «скифы кочевники жили сначала въ Азии и перешли въ Европу вслѣдствіе давленія массагетовъ, которые, повидимому, жили между Каспійскимъ и Аральскимъ моремъ» (ст. 122–123).

⁴⁹ „Кочових” скитів можна було б і не об’єднувати етнічно з “царськими”, зверхними ними. Серед “не-царських” кочовиків любісінько могли б бути й найширші іранці, такі як і за Доном сармати, – це ми вже піднесли.

⁵⁰ Додаток “и кочевих”, знов зазначимо, вийшов у Вс. Міллерв слабкий.

⁵¹ Головну суть Міллерових лінгвістичних робіт над аналізою надпонтійської епіграфіки переказав по німецьки: J. Harnisz в “Wicher Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes”. Потім на припочатку 1900-их рр. у страсбурській енциклопедії (Grunriss) іранської філології віддік “Die Sprache der Osseten” дав сам Всев. Міллер. Багато скито-іранських етимологій не виявлених у Вс. Міллера. Потім виявлено в працях Ломашка і (звичайно з неприторканим фантазуванням) в працях Й. Маркварта. Марквартова стаття “Ueber einige skythisch-iranische Volkernamen” (ст. 79–90) у II випускові Маркаратових “Untersuchungen zur Geschichte von Eran” (Ляйпц. 1905) містить і собі перісту мініапіну цілком правдоподібних пояснень з абсолютно-неправдивим лінгвістичним маячінням. У Соболевського в “Русско-скифскихъ этюдахъ” 1921–1922 притягнуто рясний іранський матеріал з руської географічної номенклатури.

⁵² Ця Юл. Кулаковського праця про аланів надрукована в кнївських “Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца” кн. XIII (1899 (ст. 94–168)).

⁵³ Пізніш, у своїй популярно написаній книжці «Прошлое Тавриды» (2-ое вид. Київ, 1914; 2-ое вид. 1906), Юл. Кулаковський «для широкой публики» (ст. III) так формулює «фактъ общаго значенія установленный въ настоящее время съ достаточной определенностью: господство въ припонтійськихъ степяхъ принадлежало кочевому народу арійского корня, и въ частъ – иранской группы» (ст. 8–9). Слово «господство» може значити поросійськи не тільки «власть», а попросту й «численне преобладаніє», але тут у Кулаковського воно вжито мабуть у першому розумінні.

⁵⁴ Энциклопедический словарь, полутомъ 59 (Спб. 1900), ст. 200–206: Сухи біографічні згадки про книгу Ф. Брауна на ст. 206.

⁵⁵ І в описі Дарієвого походу 513 р. на Скитію (ст. 441–442) нема спроби дати скільки небудь точнішу етнічну класифікацію геродотової Скитії; тільки неврів кваліфікує Юсті виразно, як westslavisch. Питання про можливе первісне не-іранство “царських” скитів (die königlichen Skythen) Юсті ані трохи не зачепляє.

⁵⁶ Це в 39 томі. Через війну й розруху том вийти в світ міг допіру бл. 1924 р.

VIII [1]

В котрих алтайських племенах геродотової Скитії можна вгадати найближчих дідів булгаро-хазарів? Здогадне спорідження геродотових катярів і плінієвих котярів з майбутніми хазарами. Маловажність таких здогадів.

Перегляд оцієї довгої (і далеко не вичерпної) низки праць¹, перероблених в останні півтора ста років, наочно показує, що не легко тепер назвати поважного дослідника, який не розумів би, що в геродотовій Скитії по-при її переважну іранську (осетську) етнічну основу перебували ще й народи інакших рас, у тім числі – монголо-тюркського типа. З великою ймовірністю можна добачати монголо-тюрків в орді скитів-б а с и л е ї в, або “царських”, хоч вона вже була більше-менше поіранізована чи в культурі, чи навіть і в мові; а в тім, далекі оренбургські “царські” скити за Волгою навряд щоб були так само добре поіранізовані, як надпонтійські їхні родичі. І сусіди тих оренбургських “царських” скитів із заходу, деь коло Симбірщини та окраїн теперішньої Чувашії, звіролови-і ю р к и, ще певніш могли б бути монголо-тюрками, як показує й їх ім'я (пор. тюркське “юрюк” = бродник). Східні сусіди оренбургських “царських” скитів, завершителі скитського торгового вузла а р г і п п а ї, голомозі, широкощелені та курносі (Геродот, IV, 23) підходили б своєю зовнішністю теж до монголо-тюрків, або це швидше, до найчистіших монголів, калмикуватого західнього коліна.

Так от, в к о т р и х – саме геродотових алтайських народах маємо ми право добачати предків як-раз булгаро-хазарів?

Деякотрі дослідники, ми бачили, спиняються на скитах-басилеях. Кажуть: геродотові басилеї – це ті базили, чи барсили, яких ми пізніш зустрінемо то там, то сям, коло Волги у звістках письменників вірменських, сирських, візантійських та арабських; а вжеж при тім зазначено, (у халіфатських географів), що барсили становили собою одну з болгарських (може й булгаро-хазарських) народностей. – Ми не маємо, розуміється, жодних підстав категорично сказати, що таке зближення скитів-басилеїв саме-іменно з булгарами-ба/р/силами виходить зовсім не правдоподібно; але ж іще менше маємо ми підстав сказати, що воно – певне. Геродот, будь-що-будь, не натякає, щоб його скити-басилеї носили ще й ім'я булгарів. Та й узагалі серед усіх народів, перелічених у Геродота, нема ані одного, який звуками своєї назви нагадував би хоч трохи “булгар”.

Ім'я "хазари" у Геродота начебто є, в близькій звуковій формі "к о т і я р и", [2] (IV, 7); у Плінія (Nat. hist. VI, 17, §50) вони Cotieri. Дослідники, котрі зближують катіарів з історично-відомими хазарами, вказують, ми бачили, на той факт, що хазарів ми набагато в історії часто поруч басилів, чи ба/р/силів. Хазари і базили разом вдираються в Чорський прохід, 199–200 р. в оповіданні псевдо-Харенського, компілятора бл. VIII–IX в.; хазари і базили фігурують династично споріднені на долішній Волзі у вірменській географії VII–VIII в.; хазари VI в. отаборилися десь у Барсалії чи Барсилії – у сирійця Йоана Ефеського VI в. та в ірано-сасанідському переказі VI в. (у араба Балазорія IX в.) і т. ін. Ці дані, як ми зазначали, дозволяють групі дослідників добачати басилів з хазарами в геродотових скитах-басилеях з к а т і а р а м и. Геродот згадує ім'я катарів тільки один раз, у такій легенді (IV, 56). Жив скитський предок Таргітай², син найстаршого бога і Дніпрової дочки. Троє Таргітаєвих синів звалися іменнями, що кінчалися на [3]³. Вони спорилися за золотий плуг, ярмо, сокиру й чашу, що впали з неба. Дістався плуг та інше золоте надіб'я наймолодшому сину, то він ставсь через те володарем над усіма, і йому підхилилися двоє старших братів. Од найстаршого брата пішли скити-авхати, од середнього – катіари з тра/с/тіями, (IV, 56) видно, що царських прав над Скитією не мали ані авхати, ані катіари, бо у наймолодшого брата було троє своїх синів, і він поділив країну для своїх синів на три царства. Ще з іншого місця видно, (IV, 120), що пани отих трьох царств (тоб то нащадки третього Таргітаєвого сина) і звалися «скити-басилеї», тобто авхати та катіари не були басилеями.

Треба визнати, що з фонетичного погляду геродотове ім'я «катіари» і Плінієве «катієри» можуть бути ідентифіковані за ім'ям «хацари» [4] без усякого ризику. Топографічних перепон для такого зближення теж нема. Найповажніші труднощі для ідентифікування – це побутові подробиці в легенді, хоч розуміється, для прихильників ідентифікування не будуть і ті труднощі абсолютно непоборними.

Спинімся на надзвичайно близькій фонетичній формі обох іменнів: катіари і хазари.

Ми вимовляємо ім'я "хазари" (з "х" на початку), на більше йдучи за візантійськими та арабськими джерелами. На правду ж, починалося це ймення не чистим звуком "х", а середнім між "к", "х", "г". Чувся тут той особливий гортанний звук, який ми й досі любіюнько можемо що-дня постерігати своїм вухом у говірках, приміром, кримчаків та азербейджанців⁴. Одні з хазарських сусідів віддавали цей хазарський гортанний звук через букву "х"; от, вірмени звали хазарів "хазірки", візантійці-перси й араби –

“хазар”, “хзир”. Другі сусіди писали в іменні хазарів на припочатку літеру “к”. От, наші прадіди (в Начальному літописі) звали своїх панів-сюзеренів “козари”; з поміж семітів сирський переробник VI в. історії Захарії Ретора пише цю працю “косар”⁵. І так само в другому семітському алфаветі – гебрійському – ми бачимо “козар”, “козарім”⁶; в латинській транскрипції знаходимо “Coziri” у т. зв. баварського географа⁷, і Cosar/i у анонімного нотара угорського короля Бели XII–XIII в.⁸ У гебрій-караїмів ми зустрічаємо літеру “г” – “Гозрі”⁹. На Кавказі (де вірмени пишуть “хазирк”) ми у грузинів набігаємо “газір” в “Картліс цховреба”¹⁰. Латинську літературу G для цього ймення (Gazari, Gazaria) ми бачимо у європейських письменників аж надто часто; прим. так пише Христіан Друтмар Ставелотський бл. 865 р., у своїй звістці про тодішній недавній перехід хазарської верхівки на юдейську віру¹¹; так пишуть європейські подорожні початкового монгольського періода XIII в. (Плано Карпіні, розд. IV, Рубрук, розд. I і XIV), що переїздили через кримську “Газарію”; у італійських купців і торгових агентів XIII–XV вв. назва південного Крима як Gazaria – з “G” систематична¹². Причому іноді пишеться й “Gazeria”¹³. До недавнього часу хазари звалися в лезгинських переказах “[5]”¹⁴. Отож грецька буква “к” в геродотовім “[6]” не розбігається із справжнім (посереднім між “к”, “г”, “х”) вимоланням імення тієї нації, що ми зємо “хазарська”, а стара Русь звала “козарська”.

Так само літера “іота” в геродотовій грецькій транскрипції для імен “[7]”) наголос на “ті”) має для себе аналогії в тій транскрипції хазарського ім’я, яку ми бачимо у хазарських сусід: пор. вище-згадане вірменське “хазірк”, старогрузинське “га-зір”, ложно-німецьке Goziri. Південно-каспійські перси (в Мазендеранії ще й до наших днів звать Каспійське (Хазарське) море “дарйа-йи Хазир”, не “дерйайи Хазар”¹⁵).

Значить, з лінгвістично-фонетичного погляду зближати назви “катіари” і “хазари” можна б спокійно.

Декому могло б здатися, що за те топографія геродотових катіарів повинна викликати сумніви: чи хазари з них, чи ні? Адже навіть найдавніші наші історичні відомості про хазарів показують нам хазарів безперечно за Доном і далі на схід, у степах Надкавказчини, близько до Каспія. А Геродот, сказавши нам, що Скитія доходила тільки до Дону, (IV, 21), тим самим дає нам зрозуміти, що скити-катіари, так само як братерні їм скити-авхати, жили не за Доном, а перед Доном, може навіть зовсім близько до Дніпра. Про скитів-басилеїв Геродот ще каже, що вони перебували не тільки коло Дону, бо частина їх малася й за Волгою, в Оренбургщині (IV, 22); про авхатів та катіарів він нічого такого не повідає. Але те, чого не

договорив Геродот, договорив Пліній I в., в своїй *Naturalis historia*. Авхетів знає Пліній не в одному місці, а в трьох місцях: коло Бугу-Гипаніса (VI, 26, §88), за Доном, (VI, 7, §22: *Skythas Achetas*), і нарешті явно аж за Уралом, бо там де згадано й азійських саків і *massagetis*, зазначено у Плінія теж: *Achetas, Cotieri* (VI, 17, §59). Малоімовірна річ, що ці зауральські *Achetas* і *Cotiori* могли бути вихідними з геродотової Чорноморщини V в.; швидше вже випадає уявити справу так, як і справу оренбургських скитів-басилеїв. Мабуть геродотові авхати та котіари давно-колись перед Геродотом прийшли масою на Чорноморщину саме-іменно не звідки, як із-за Уралу, але частина їх так і залишилася жити на давніх своїх зауральських кочовищах¹⁶.

Коли проти зближення геродотових катіарів з пізнішими хазарами можуть насуватися справді серйозні перепони, то вони будуть ані фонетичні, ані топографічні, ба п о б у т о в і.

Вже було в науці підкреслено¹⁷, що в переказаній у Геродота (IV, 5–6) скитській легенді про трьох братів скитських патріархів, видатну роль грає плуг (хто його забере, той буде пан над двома другими братами); отже висновували – така легенда аж ніяк не могла виникнути серед завзятих кочовиків, якими були скити-басилеї. Звідки номад став би придумувати легенду про плуг, зняряддя абсолютно йому непотрібнее? Тільки серед скитів х л і б о р о б і в (іранців найпевніш) міг такий плугатарський переказ повстати. Значить, і авхати, і катіари і паралати-сколоти (нащадки третього брата) всі вони – каже аналіза легенди – повинні вважатися за народ хліборобський, осілий. А хазари? – Ми добре знаємо, що хазарський побут навіть за часів свого найвищого культурного розвитку IX–X в. зберіг на собі виразні сліди ще не зовсім призабутого кочування¹⁸; раніш за гунській доби IV–V в. хазари просто атестуються як *gens fortissima, frugum ignare* (не хлібороби) *quae pecoribus et venationibus victitat*¹⁹; ну, то за Геродота хазарські предки безперечно були як найширшими кочовиками. *tigum* не тільки *ignari*, ба аж *ignarissimi* ті. Це міркування – зовсім поважна підстава для того, щоб сильно сумніватися, чи могли бути предками хазарів геродотові катіари, що вже й за Геродота складали легенди про плуг, як про джерело влади.

Розуміється, коли б у нас з'явилися безперечні докази або непохитне пересвідчення що легенда про трьох братів, нехай і з плугом, має на оці все ж не кого, як скитів-кочовиків, то тоді довелось б надумувати якесь відповідне витолкування для неї, і для плуга. Довелось б пояснити формацію й несподіванні аксесуари цієї легенди, тим, що її, мовляв, підслесливо складали про своїх панів-кочовиків культурні скити-хлібороби

і через недогляд несвідомо запровадили в ню чужий для кочовиків плут²⁰. Допіро отако роз'яснивши легенду, пощастило б урятувати гіпотезу що предками хазарів були геродотові катіари, і то розуміється, не ті, котрі жили понад Бугом, а ті, котрі за Доном та за Волгою, плінієві котіери.

По суті, для історії булгаро-хазарських предків у V в. до н. е. правдивість або неправдивість ідентифікації басилеїв з базами і котіарів з хазарами зовсім не має такої надмірної ваги, як це могло б декому здаватися. Бо чи будуть [8] базами або не базами, чи будуть Сотієгі хазарами або не хазарами, однаково ж од цього не зміниться й не затушкується інший загально-визнаний ніким не заперечений, безмірно важливіший факт, що в геродотовій Скитії й сусідній Сарматії, геть аж до західньої Оренбурщини включно, жив побіч має іранського люду, ще й якійсь алтайський елемент, і к о т р а с ь (байдуже котра) частина того елемента являлася живовидячки предками булгаро-хазарів. Геродот і Гіппократ малюють цінні побутові картини з життя Скитії та сусідніх країв V в. Обмальоване у них життя тих кочових народів, в яких ми смієм добачати алтайців, безперечно може правити за правдиві побутові картинки і для явне-аналогічного життя булгаро-хазарських предків, хоч би вони були і не скитами-басилеями і не скитами-катіарами [9].

¹ Ми проминули, приміром, навіть таку всезбірну велику енциклопедію відомостей про Скитію, як I. E. Minns: *Scythians and Greeks* (Кембридж 1913), де автор, кажучи словами його передмови звів до купи в одному великому волюмові й все, що відомо з археології, етнографії та історії терені од Карпатів до Кавказа.

² Ім'я "Таргітай" найлегше й найприродніш пояснюється тюркською етимологією, як "грізний", чи точніш "гнівливий" (тарь ын-тай, тарь а-тай); слабша буде етимологія зв'язана з генеалогічним дієсловом тар а-ма (походить, вести свій родовід), хоч семасіологічно воно здавалося б принагіднішою: Скептикові можна, розуміється, взагалі не визнавати для "таргітай" тюркську етимологію і не заборонено намагатися вяснити це ім'я з мови іранської як це зробив Вс. Міллер в "Осѣтинскихъ этюдахъ" III, (1887), ст. 126–127; він толкує "Таргітай" як "піратавас" = „острый мощью, или может быть, стрѣломощный". Але сумнівна річ, щоб Геродот захтів міняти звичайне для грецької мови сполучення "тір" на цілком незвичайне "таргі". Очевидячки, ім'я скитського предка справді починалося на "Таргі", і Геродот совісно задержав тую трудну звукову форму яку почув з живих уст.

³ [пропущено. – Ред.] легко впізнати засвоєне ірвиське "хшайа" = володар (споріднене слово – шал). Імення трьох синів: Лейноксаіс (читання не встановлене), Арпоксаіс і Кола-ксаіс. Арпа – звичайне тюркське імення; колон – по тюркськи = дикий кінь, колай = легкий, зручний. Іранської етимології Вс. Міллер (ст. 126) для цих трьох іменнів, "м. б. попорченнихъ въ первой половине», нашукати не може.

⁴ Діалектологи, держачися латиниці транскриптують той звук умовно через літеру q.

іноді й через грецьку літеру [пропущено: можливо ξ – Ρед.], і через kh.

⁵ Точніші “ксп”; (що можна читати й “хсп”). Див. нім. вид. ...M. Arens und G. Krüger: Die sogepanhte Kirchengeschichte des Zacharies Rhetor (Лпц, 1899), ст. 382. Е й інші видання з перекладами (останнє – W. Brooks. Лувен, 1934 в “Corpus scripti. christ. orientaliūm”).

⁶ Прим. у подорожного Ельдада г-Дані IX в., ст. 278 у перевиданні А. Гаркавого в “Трудах Вост. Отдѣл.” т. 17 (Спб. 1874). Гаркавий (ст. 306 і 417) ширше спиняється над цим гебрійським правописом і доводить, що гебрійську (звичайно, що й сирську) букву “к” треба тут читати не інакше, як “х”, не як “х”. Додамо од себе, що й евфонія вимагала читання не з “х”, бо читання з “х” було б нагадувало про свиню (хазер).

⁷ Цитату баварського географа див. прим. у Шафарика: Slawische Alterthumen т. II, ст. 673. Од нього – Хвольсон: “Ибн Даста” (Спб 1869), ст. 67.

⁸ В розд. XI: gentes qui dicuntur Cosar. Цей анонім виданий у Ендліхера: herum Hungaricarum monumenta Arpadians.

⁹ Про це (окрім каталога Фірковича ст. 9, рукоп. Спб Публ. Библ. № 626) див. у А. Гаркавого в “Трудах Вост. Отд. т. 17, (Спб 1874), ст. 417.

¹⁰ Див. прим. звістку VIII в. в Бросетовому перекладі “Histoire de la Géorgie”, т. 1 (1849), ст. 350.

¹¹ Друтмарів коментарій на Матвієве євангеліє, де в розд. 56 сказано про Gentes Hunorum quae Gasari vocantur. Друк. у Міня: Patrologia Latina I, 106; див. ст. 1456.

¹² Див. статтю Ф. Бруна: “О поселеніяхъ италянскихъ въ Газаріи” на ст. 189–240 його збірки “Черноморье”, т. I (Од. 1879). Тут широко цитується актовий матеріал, і назва Gazaria приходить часто, напр. I, 198 (р. 1278); I, 201 (р. 1313) і т. ін.

¹³ Так пише, напр. у своїй подорожі флорентійський хліботорговець Пеголотт. Цитата з нього є й у Васильєвського “Труды”, т. II, (Спб 1910), ст. 191.

¹⁴ Про цю лезгинську назву Chussr свідчить, в останніх роках XVIII в. J. Reineggs: Reise in den Caucasus ст. 63. За Рейнеггом наводить легенду d’Ohsson: Des peuples du Caucase (Пар. 1848), ст. 159.

¹⁵ Цеє “х а з и р” у мазендеранців значив дослідник їх діалектів Б. Дорн: “Каспій” (Спб, 1875), ст. 214.

¹⁶ Це пояснення належить К. Нейманові: Die Hellenen in Scythenlande (1855) ст. 198–199. Див. у Мюлленгофа: Deutsche Altertumskunde, т. IV, ст. 83.

¹⁷ Див. хоч би Вс. Міллер: Осетинские этюды, т. III, (М. 1887), ст. 126.

¹⁸ Пор. у ибн-Росте бл. 903 р., лайден вид., ст. 140 (влітку хазари кидають городське життя тай переходять у степи, щоб жити в шатрах). Або у Істахрія X в., ст. 220 (в столиці частина простого люду все ще живе в хатах не глиняних, а в повстяих).

¹⁹ Йордан: Гетська історія, 5, 6, §37, (видав Т. Момсен).

²⁰ Аналогію для такого фабрикування генеалогії владушої верстви через підвладних їй людей не важко в історії знайти. Могли ж облесити газневідські історики XI в. видумувати на честь султанові-тюркові Махмудові Газневідському кричущу неправду, що він, ніби, не тюрк, а нащадок персів-сасанідів. Про це див. в “Tabaqat-i Nasiri” Джузджанія, изд Nassau Less (Жальк. 1863), стр. 5–6; англ. переклад (Лонд. 1873), ст. 69–70; пор. ст. XXXI–XXXII.

IX [1]

Децо з побуту монголо-тюркських народів V в. до н. е., описаних у Геродота й Гіппократа

Геродота люди, в яких ми можемо вгадувати монголо-тюрків, чи алтайців, живуть або як звіролови-бродники, або як скотарі-номади.

Ім'я звіролового народу у Геродота дуже збігається з тюркським словом “юрюкн”, тоб-то бродники; Геродот зве їх “іюрки” (IV, 22), містячи їх, як знаємо, десь на південній окраїні теперішньої Чувашії. Можлива річ, що ці юрюки справді потім увійшли в склад чувашської або булгарської людности. Країна їх – повна лісу, добра для ловів. Виїздить іюрк з конем та собакою, а коні – низенькі на зріст і через те при звичаєні лежати долі черевом на землі, – повідає Геродот (це щось ніби пізніші гунські коні). Коняка й собака притаяться на землі, сам іюрк сховається на дереві і чекає поки надійде звір; он іюрк стріляє його з лука, тоді кидається мерщій на коня (мабуть, з плетяною нагайкою, як водилося у скитів (IV, 3) і разом із собакою женеться за дичиною¹.

Яркий тип уже не звіроловів, а кочовиків у Геродота – це скити-басилеї. – “У нас нема міста, нема оброблених земель”, посилає сказати цар скитів-басилеїв перському цареві Дарієві (IV, 127), а Геродот од себе (IV, 46), до якого слід рівнобіжно притягати вимовнішого Гіппократа чи псевдо-Гіппократа (розд. V, § 92–94), доповнює мову скитського царя ще й такими подробицями. – Нема у скитів (басилеїв) – каже Геродот – ані міст, ані твердинь; житла свої (“повстані кибитки, кожна з хату завбільшки”, поясняє Гіппократ) вони ставлять на широких возах і пересувають ті свої оселі з собою (IV, 46 і 121). “Вони запрягають в один такий віз, чотирьохколісний чи шестиколісний по дві і по три пари безрогих волів – ширше оповідає Гіппократ², – а в тих кибитках сидять їхні жінки з дітьми; чоловіки ж їдуть верхи”. Всі вони – , каже Геродот, – верховики та стрільці з луків, їжу собі вони здобувають не хліборобством, а скотарством; а Гіппократ додає: “коли ж вівці, корови та коні спасуть траву в одному місці, то тоді тії кочовики сунуться в інакше місце”. Знати якесь ремесло, – зазначає Геродот, – вважають вони за ганьбу для себе (II, 167). Табунів та отар доглядають не власники-пани, а раби котрим рабам наказано тільки колотити масло з кобилячого молока, тих навіть спілять (IV, 2). Само собою ясно, що луки, з яких уміли ці номади гарно стріляти, надавалися їм не тільки для війни, ба й для полювання на

з в і р і в, бо не самі ж іюрки та тиссагети жили полюванням; у Геродота є й жвава сценка, як скити навіть серед походу, полюють на зайця (IV, 134). Та й р и б а л ь с т в о, безперечно, давало кочовим скитам-басилеям їжу й розвагу; бо недурно ж це одбилося й на скитській релігії. Правда, видатним божеством було для цих вояків божество війни (IV, 62), але завважає Геродот (IV, 59), скити-басилеї у своїй релігії одрізняються од інших скитів ще й жертвами своєму божеству в о д и³. Найкращі й найбільші риболовлі зазначає Геродот коло Дніпра; тут водяться й колосальні осятри (про дінських та волзьких осятрів Геродот не мав нагоди згадати)⁴. Осятрів, каже він, солять, – тобто на продаж, – а сіль береться тая, що тут таки, готовая, осідає в лимані (IV, 53). Тільки ж Геродот не зазначає, щоб оте широко-торгове рибальське промисло провадили владущі скити-басилеї, кочовики тіі, швидше що промислово рибальчили тільки скити осіліі, іранці значить, а войовничі кочовики, хіба, владно користувалися з прибутків од їхньої щоденної праці та експортного торгу, а самі ловили рибу тільки про свою обиходку.

У Геродота сильно підкреслено в о й о в н и ч и й характер скитів-басилеїв і дуже варварську їх звичку при сутичках з ворогами: кров першого вбитого п'ють, убитих ворогів скальпують і т. і. (IV, 64) з черепів роблять чаші для питва (IV, 65); високо шанують божество війни, і в певних випадках приносять йому людські жертви (IV, 62). Царська ставка, це живовидячки, був міцний т а б і р, вояцький лагерь, де на заклик од царя кінне військо кожної хвилини готове було кинутися в похід (IV, 121) залишивши свої незліченні табуни та отари на догляд жінкам та рабам (IV, 1).

З ким-саме мали раз-у-раз безперервно воюватися скити-басилеї і звідки приносили на показ трофеї з ворожих голів та скальпів (IV, 64, 66) Геродот мовчить. Можлива річ, що часом це могли бути, наприклад, неспокійні сусіди-гірняки таври в західньому Криму (IV, 99–100, 103). Правдиві одначе буде гадати, що панам держави доводилося охороняти своєю військовою силою великий караванний торговий шлях, починаючи од Ольбїї на Бугському лимані (IV, 17, 24) до підшви південного Уралу, де жили оригінально описані у Геродота аргіппаї, голомозі, пласконосі й широкощелепі, з особливою своєю мовою (IV, 23)⁵. Торговими діячами були, розуміється, геллени-колоністи, та наддніпрянські осіліі скити (IV, 24); але ясно, що й головна в державі басилейська орда, коли сама вона безпосередньо й не вела складного транзитного торгу, все ж не могла бути не заінтересована в забезпеченні проїжджачих караванів, щоб мати право й спромогу стягти прибуток-мито, потрібні або принадні вироби Геллади та культурного сходу. Довгий

повний небезпек, шлях до Чорного моря до перед-Уральщини, де купцям треба було мати аж сім перекладачів для сімох мов (IV, 24), міг правити скитам-басилеям за непогану постійну арену для войовничих діл проти тих, хто хотів би багатих подорожніх “торгових гостей” пограбувати.

Ми не годні, на жаль, розгадати, чи булгаро-хазарські предки належали в V в. до людей, котрі вкуні з басилеями, скажемо, оренбургськими, навіть як їхня етнічно-складова частина, дбали про державну охорону транзитного торгу; а чи, може, навпаки, вони, вкупі либонь із сусідами оренбургських скитів-басилеїв звіроловами-іюрками, сами вчинити при нагоді сміливий наскок і пограбувати міжнародних купців, та й через те мусли скитів-басилеїв боятися? Відповіді на це питання ми, поки що не знайдемо. Пізніш, слава про хижаків-хазарів III–VI в., як про справжній бич Закавказчини, швидше промовляла б за здогадом, що в геродотові часи хазари тим паче повинні були являтися розбішаками шляхів, а не охоронцями шляхового спокою.

Але це все річ темна. Бо в ті скількись століть, які перебігли од геродотової пори (V в. перед н. е.) та й аж до III–IV в. після н. е., економічні умови степового хазарського життя, нам невідомі, могли не один раз мінятися, і в звязку з чергуванням політичних і економічних обставин могли чергуватися економічно-побутові настрої¹ тих кочевиків, то в один бік, то в другий.

¹ Тут таки (IV, 22) Геродот повідомляє, що й “сумежний, у тих самих місцях” народ тиссагети живе теж з полювання. З іншого місця у Геродота (IV, 123) видно, однак, що тиссагетська територія лежала не зовсім “в тих самих місцях”, ба в напрямі західньому, або північно-західньому од іюрків. Це мабуть були фіна, “чудь” (імення “[пропущено. – Ред.]” і “Чудь” не раз навіть зближалися у історико-географів).

² Геродот (IV, 29) теж каже, що у Скитії воли не мають рогів; причин того і Геродот і Гіпократ навівно добачають у холодному кліматі скитської землі.

³ Ім'я цього спеціально-басилейського водяного бога Геродот пише [пропущено. – Ред.] (IV, 59). Правдоподібної іранської етимології для нього не знайдено. З тюркських етимологій найближче підійшла б своїми звуками “тазы/маз ад” (=непоборне ім'я) або “тазы/маз ат” (=непоборний, неприборканий кінь).

⁴ За дінські та надозівські великі риболовлі ми широко довідуємося вже з Страбона бл. н.е. (XI, 2).

⁵ Про це сказано у нас вище, ст. 86 рукопис. ориг.

Х

Світова вага Надчорноморської ординської держави геродотових скитів-басилеїв V в.

Гелленська колонізація Чорноморщини під охороною твердої влади скитів; гелленський оброблений імпорт в Скитію і сировинний експорт із Скитії. Мінуси економічно-визискового ординського панування над хліборобською людністю покриваються економічними плюсами через тверде забезпечення міжнароднього торгового шляху. Ідеалізація кочовиків-скитів в грецькому письменстві. Скитські поліціянти в Атенах. Тукідід V в. про велику політичну місьць скитської держави та про її слабкі боки.

Світова вага скитської держави з її кочовою владущою ордою "басилеїв" була, розуміється, велика. Про це свідчить хоч би той аж надто наочний акт, що під твердою забезпеченою владою тих кочових володарів Чорноморщини всеньке чорноморське й озівське побережжя спромоглося спокійно вкритися густою мережею гелленських колоній, які розносили далеко по степах очевидячки не тільки свої товари з Геллади, ба й узагалі хочаби – не хочаби знайомили варварів з культурним гелленським життям, з гелленськими ідеями, і тая знайомість котилася торговим шляхом далі, на Волгу й за Волгу. А з тих варварських країв геллени вивозили потрібну їм сировину; це їх тіж тісніш звязувало з варварами.

Чуються не раз голоси скептичних дослідників, що мовляв, панування деспотичної кочової орди над осілою й культурною людністю Чорноморщини не могло не являтися величезним культурним лихом: осілі тубільці мусили гірко працювати, намагаючися піднести свій добробут, а нахожі владарі-кочовники, владарі-нероби, дивилися на своїх мирних підданців як на рабів (Гер. IV, 20), або як на робочу худобу, що її треба як-найсильніше в н з и с к у в а т и й г р а б у в а т и та й витягали з тих безталанних покірних підданців усі соки, обкладаючи їх важкою даниною й чинячи здирства! Звичайно, тяжко було б заперечувати, що визискувачами осілих підданців пани-кочовики раз-у-раз бували. А всеж не слід по при те забувати, що саме-іменно тверда об'єднальна сила кочових скитів-вояків, якої у порізненних мирних хліборобів Чорноморщини могло не бути, спроможна була творити в Чорноморщині добрі умови для регулярних торгових зв'язків із сусідними народами, для гелленської

комерції в тому числі, і підвладні скитам-басилеям люди, хоч би й платили своїм панам не аби яку данину, рівночасно повинні були при постійно забезпечених міжнародних торгових зносинах все ж багатіти й багатіти і ще ширше розвивати свою продукцію. Велику культурно-економічну вагу скитської караванної путі, накреслено у Геродота, а тим самим і велику роль скитської кочової держави. Здавна вже підносять історико-економісти й коментатори Геродота; сюди належить і прославлений Герен (A. Heeren) 1820-их що перший вияснив, яку високу вартість для розуміння державного ладу й громадського побуту старих народів має вивчення їхніх торгових зносин. Праці В. Томашка кінця 1880-их років малюють яскраву (нехай і пересадну) картину далекоюсяжного торгу (мовляв аж до китайського Тихого океану), що його організація можливо сталася дякуючи об'єднаньному твердому пануванню кочових скитів-воєнків над низкою різномовних народів; а вже ж Томашкові погляди знайшли для себе силу прихильників, і між іншим відзеркалилися в загально-поважаній *Geschichte des Alterthums* Едв. Майера, в ХХ в. А один з недавніх російських дослідників акад. М. Ростовцев порівнював торгово-організаційну роль кочової скитської влади геродотового часу до відомої такої почесної ролі пізнішого хазарського хаканата². І великого прибільшення чи пересади в такому погляді на скитську державу либонь нема.

Геллени, в тім гурті найкультурніші атенці, зазнаючи од Скитії чим мало матеріальної користи, годуючися привозюваним із Скитії хлібом, осілих хліборобів, заразом ставилися до кочових скитів в великою симпатією. Слідно навіть повне ідеалізування їхнього побуту, близького до природи, і їхніх добродесних норівів, – отак, як потім римляни ідеалізуватимуть германців³. Певного роду скитофільство виявлялося і в тому, що поліційну службу на вулицях Атен VI–IV вв. несла команда найманих скитів: це ж вона з луками в руках доглядала вуличного порядку⁴.

А вжеже політичну силу скитської держави з її кочовою ордою на чолі в V в. ставили особливо високо. Сучасник Геродота (бл. 485–426) історик Тукидід (470–400) вважав скитську державу може за наймогутнішу на тодішньому світі. Жили вони обидва, Тукидід і Геродот, тоді, коли весь східньо-класичний світ (Іран, Передня Азія, з Сирією, Єгипет в Африці) становив собою єдину сильну перську монархію під владою династії Ахеменідів, тих “царів над царями”. І от, не вважаючи на світову перську могутність, Тукидід не завагався написати (II, 97): “Могутністю не можуть рівнятися до Скитії ([1]) не тільки народи Європи: ба навіть в Азії нема

ані одного народу, який сам-на-сам зміг би встояти проти скитів, нехай би тільки всі скити виступили однодушно”.

Та заразом, з властивою для Тукидіда прозорливістю, він додав: “Тільки ж у скитів неса того тверезого розуміння життєвих справ і відповідних заходів, яким вони могли б зрівнятися з іншими народностями”.

Може, роблячи застереження, що всім скитам треба було б виступати солідарно, разом, Тукидід критикував і велику децентралізацію скитського царства. Адже за Геродота й Тукидіда в V в. ординський цар у скитів був не один; було всіх царів базилейської орди трое, з трьома особними областями [2], скажемо по тюркськи – з трьома “улусами” (пор. Гер. IV, 7, 62, 120, 128), знов же й кожен з трьох улусів, чи трьох ординських царств, ділився, сказати б тюркською термінологією, на самостійні “аймаки”, по грецьки [3], округи (прим. IV, 2)⁵. І була таким чином Скитія – держава військово-феодална, де партикуляризм між кочовими феодалами загрожував кінець-кінцем неминучою розріччю з її фатальними наслідками для цілої держави.

¹ З особливим гірким притиском цей погляд на фатально-негативну роль кочових орд у житті підданої їм людности, надто ж у житті наших предків слов'ян, розвив чех-орієнталіст Ян Пейскер, починаючи з праці: *Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen* (1905) і в дальших. Критика М. Грушевського – в 103 томі львівських “Записок Наукового Товариства імени Шевченка” та Л. Нидерле в паризькому “*Revue des études slaves*” 1922.

² М. Ростовцевъ. *Эллиństwo и иранство на югѣ Россіи* (Петроград 1918, ст. 38).

³ Повчальний матеріал зібрано в розвідці ніженського професора О. Покровського: “Як ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві” – в X книзі “Записок історично-філологічного відділу Укр. Акад. Наук Ук.”, 1927), ст. 132–192.

⁴ Про скитську поліцію в Атенах у VI–IV в. див. матеріал, погуртований у статті Wegniske в “*Hermes*” що XXVI, ст. 62 і д. Що скитів закликали бути поліціями в Атенах, до цього аналогію можна б було бачити в недавній російській практиці, – доручати двірницькі посади в столицях – Петербургу та Москві, казанським татарам, навмисно виписаним з Казані чи з Сибірску.

⁵ Хв. Мищенко. (“Геродотъ”, I, ст. 330) невадало перекладає [пропущено. – *Ред.*] через російське “околоток”.

XI

Гелленістично-Римська (Боспорсько-Римська) епоха в житті Надчорноморщини і Надозівщини (до III в. н. е.)

1) Вага надпонтійського торгу для Геллади. Перехід організованого порядкування над сарматськими степами од держави скитської до Боспорського царства погелленізованих спартокидів (V–I вв). Басилео-скитські й кримські спроби II в. привернути собі давню роллю в Чорноморщині, басилеї та урги коло Дністра та Буга. Об'єднальна діяльність Мітридата Понтійського II–I в. Боспорське царство під сюзеренітетом Рима.

Тукидід наче передбачав те, що потім після нього й сталося. Розлоге й неодпобірне скитське царство, яке в V столітті спромоглося підтримувати свою одноцілість через збройну зверхню силу чужоплемінної кочової орди хоробрих басилеїв, начало в IV столітті розвалюватися та й кінець кінцем, **п о р о з п а д а л о с я** на дрібні володіння. Великого удару завдав їм на заході батько Олександра Македонського Филипп. Царем західних скитів-басилеїв був Атей, – ім'я, що своїми звуками дуже нагадує тюрське “ата” = батько (може, навіть не було це його ім'я, а почесне титло). В боротьбі проти Филиппа Македонського він загинув¹. Гору скрізь на Чорноморщині почали брати інші народи. У географа т. зв. Скилака IV в. ми скитів бачимо в Таврії, в степовому Криму. А по степовій Чорноморщині у Скилака сидять уже с а р м а т и, уже не за Доном, бо на цьому правому березі Дона, де за Геродота V в. ще не було сарматів, і де Геродот показував властиву резидентну область скитів-„басилеїв”².

Поліційного хисту ці кочові іранці-сармати хоч простягли свою силу аж до Дунаю, видко не мали, та кого, який був колись у кочовиків-неіранців, басилеїв-скитів, у Геродота описаних; до того ж сами вони, як видко з понтійської епіграфіки, і являлися головними грабіжниками заможного гелленства. Е д и н о і держави сармати не творили. Спорадичні звістки класичних письменників про політичний лад у сарматів показують нам сарматів під владою порізнених цариків-ватажків, “скиптродержців”, по грецьки “скептухів”³. Охорону торгу між чорноморськими краями та Гелладою мусіли перебрати в свої руки самі геллени.

Мусіли сами – бо аж надто були в тім заінтересовані. Чорноморська

пшениця, риба, шкури та хутра, вовна, мед, віск, раби – це все був аж надто потрібний крам для Атен і для інших грецьких республік. Вже й Геродот підкреслював такі важливі експортні продукти Скитії, як збіжжя, худоба, риба, зокрема солоня осятрина (IV, 53; пор. IV, 17). Вивіз іншої сировини, практикований безперечно й за Геродота, стає добре відомий нам з пізніших гелленських джерел (надто з Полібія III–II в. та з географії Страбона бл. н. е.). Високу ціну складали невіленьникам з Чорноморщини. Це підносить і Полібій у своїй вимовній, хоч і стислій, характеристиці надпонтійського експорту: “До нас іде з надпонтійських земель худоба та безліч рабів, безперечно найкращих поміж рабами, а з харчових продуктів – мед, віск, велика сила солоні риби” (IV, 38). Збіжжевий вивіз однак повинен бути поставлений у чорноморському торзі на що-найперше місце. З однієї Демостенової промови⁴ ми бачимо, що Атика бл. 350 р., здобувала з Кримського півострова половину хліба, потрібного їй, щоб прохарчувати свою численну людність, а саме – 400 000 мір (медімнів). Трохи раніш перед тим прийшла була одного разу до Атен із Криму (з самої Теодосії) партія хліба на 210 000 медімнів⁵.

Ще тоді, коли скитська держава перебувала в повному розквіті, а Атени блищали культурною славою, свого “Періклового віку” і могутньо стояли на чолі морської “Дельської спілки”⁶, заснувалося (438) незадовго до початку Пелопонеської війни міцне царство в Криму коло Б о с п о р а К і м е р і й с ь к о г о (керченської протоки) із столицею в грецькій колонії П а н т і к а п е і (тепер Керч). Тут запанував Спартак I (438–432), зроду найпевніш тубілець, але геть погелленізований. Боспорське царство, яке він заснував⁷, зберегло більше ніж на два століття владу його династії с п а р т о к и д і в, що титулували себе на написах: “володар (архонт) Боспора і Теодосії, цар синдів і всіх меотів”, тобто володар східнього Криму й Озівщини. Оцим спартокидським династам і довелося бачити поступінний занепад скитського царства та перевагу всяких колін кочовиків-сарматів (найближчі були роксолани) і використовувати обставини, щоб поширювати територію власної держави або свій політичний вплив на Чорноморщину⁸. Торгові зносини з Гелладою були як-найширші; з варварами – теж⁹.

В західній частині Крима здобула силу гелленська республіка Х е р с о н е с, що виросла поблизу теперішнього Севастополя з колонії, заснованої після 400 р.¹⁰. В III столітті Херсонеська республіка вже мала вагу в гелленістичному світі¹¹. Це вже була тоді столиця західньої частини кримського півострова, що захоплювала в Криму й сумежні степові обшари, потрібні для хліборобства¹², а Боспорському царству була суперницею.

Тільки й для обох цих гелленських володінь спільним ворогом являлися рештки розвалені скитської держави базилеїв, що зосередилася в степовому Криму, з центром-твердиною "Новим городом" (Неаполь) коло теперішнього Сімферополя¹³. Траплялося, правда, що серед династичних боспорських усобиць якийсь царевич тікав не куди, як до сусідніх кримських Скитів; приміром, коли Евмен боспорський (309–304) криваво знищив своїх родичів, один з них урятувався у скитського царя, що звався Агар¹⁴.

В II столітті перед н. е. невелика Кримська Скитія ніби надихнулася новітньою активною силою (енергійний цар Скілур і його син Палак) і дотягла руку навіть до Ольбії в Бугському лимані, до західної території свого колишнього великого царства V в.¹⁵ Можлива річ, що ці одтиснені до Криму скити-базилеї, розвиваючи в II в. перед н. е. нову енергію по за Крим, у напрямі до Чорноморщини викликали собі на завойовничу підмогу в Чорноморщині ще й близьких їм коли може не етнічно, то принаймні побутово, юр'юків з Надволж'я¹⁶. Палак, гроза і для володільців херсонеських і для боспорських нарешті бл. 110 року став облогою коло самого міста Херсонеса. Херсонесці, а як видно з дальшого ходу подій – і боспорці, послали послів за море, до молодого невтомного заповзятого малоазійського понтійського царя Мітридата Евпатора, що недавно перед тим (113) твердо засів на престолі Понта. Лютий ворог Римові, він був геть погелленізований і таврійські геллени могли дивитися на нього як на свого¹⁷. Мітридат вислав до Криму ескадру з військом і, одбивши скитів од Херсонеса, заволодівши їх двома основними кріпостями¹⁸, кінець-кінцем об'єднав через свого полководця під своєю владою весь Крим – і володіння херсонеські, і боспорські, і скитські аж до чорноморських міст Ольбії над Бугом та Тира над Дністром; а так само розгорнув він свою владу на схід, в Кавказький бік, тобто панував од дунайських гірл до Кавказа¹⁹. Останній цар – спатокид Перісад V серед цих заколотів загинув. Значно пізніш Мітридат посадив на Боспорі свого сина Махара (80–65)²⁰. Данину брав Мітридат із своїх новітніх володінь 180 000 медімнів збіжжя (це стільки з самого Крима) та ще грішми 200 срібних талантів²¹.

В 60-их роках до н. е., наприкінці своєї довголітньої боротьби проти Рима, Мітридат-Евпатор мав на думці використати саме-іменно оті свої давненько надбані північно-чорноморські території як добрий шлях для нападу на римську республіку з півночі. Перемога дісталася не цареві Понта, а римлян (Помпей, 63). Мітридат у Пантікапеї сам собі вкоротив віку, і господарями Боспора Кімерійського та сусідньої

Чорноморщини сталися римляни, років мало не на триста (фактично доки прийшли на Чорноморщину готи). Боспорського царства римляни не скасували, а залишили як васальне Римові. Із столицею в Пантікапеї-Керчі тут панували підримським сюзеренітетом володарі з Мітрідатової династії або близько сполучені з нею²². Серед них визначивсь довголітній Аспур (аж до 38 р. н. е.), мабуть син Мітрідатової онуки Динамії та спартокидського нащадка Асандра; його панування характеризується зацілілим од нього написом, де він титулується як “кесаролюбець” і римолюбець, цар усього Боспора Теодосії, синдів, меотів, тарпейтів, торетів, псессів, і тенаісців”, так само зветься він покорителем скитів та таврів²³. До часів його снна Котиса I (44–69) відноситься вказівка у Йосифа Флавія в його “Юдейський війні”, що римська верховна влада на північно-східних берегах Чорного моря спиралася тоді на якихсь 3000 вояків залоги та не більше як на 40 кораблях військової флоти, бо вважала, що через простий страх перед римлянами навіть цих, мовляв, геть невеликих сил цілком вистачить для мирного забезпечення тих країв і моря²⁴.

Та здається, що в дальшому своєму пануванні над Кримом і степовою Україною римлянам не потрібні були навіть такі – вважалося – невеликі гарнізони. Котисів син Рескупорід I (71–92)²⁵ остаточно добивсь римської довіри. В його написі 71 р. імператор Васпасіян зветься “пан цілого Боспору”²⁶. І всі його дальші боспорські наступники (їх зуть: династія Рескупоридів) всі були вірні римські васали; це вони зазначали й в своїому титулі – на монетах: “римолюбець, кесаролюбець ([I]), доживотний жрець Августів”. Рескупориди держалися на Боспорському царстві довго, аж до 34 р.²⁷, тобто володіли Боспором навіть тоді, коли на Чорноморщині і скрізь над Кримом панували вже готи.

2) Культуризування скитів, сарматів, аланів ін. в гелленістично-римських часах. Перша поява юдейства й християнства в Криму та коло Дона. Впливи з аршакидського Ірану. Купецька діяльність сарматських сіраків та аорсів II–I в. Сарматські міста: кріпость Усна, мабуть факторія Семендер та Баланджар бл. 220 р. н. е в Надкавказчині (може їх якісь постійні пункти коло Дербенда та устя Волги), Сугдея 212 р. н. е. та Абдарда (Теодосія) в Криму.

Цей довгий, декільковіковий гелленістично-римський період, коли в Криму та в сусідньому озівсько-чорноморському степу мали владу попереду Боспорське царство погелленізованих Спартакидів, та

херсонської республіки, а потім Мітридат-об'єдинитель та римляни, що держали тут скрізь свої гарнізони, приніс із собою як-найбільший вплив гелленістичної культури на Чорноморщину та на Кубанщину, де грецькі факторії заходили ввєрх по річці Кубані (Гіпанісу) доволі далеко напевне ще й за Геродотових часів.²⁸ Коли й за Геродотової скитської держави V в. сюди густо припливали всякі грецькі вироби, чи практичні, чи розкішно-пишні, не кажучи вже за вино й оливу²⁹, то в геллестично-римську епоху вони залляли чорноморський степ могутнім, широким потоком: одкопано й ще далі одкопується надзвичайно рясний і показовий матеріал. Умовно звуть його "скитським". Спеціально для догоди скитсько-сарматським уподобанням почали вироблятися дорогі вази, різблені піхви, сагайдаки, всяке начиння, не з класичними малюнками, а з типовими побутовими сценками-малюнками саме-іменно з кочового скитсько-сарматського життя, чи то бойового, чи то мирно-побутового (прим. виловлювання коней з табуна), чи обрядово-релігійного³⁰. Близька, реальна знайомість художників-майстрів з тим степовим побутом (а вона б'є в вічі кожному, хто бачив ті речі), свідчить, що вироблювання того, для скитів-сарматів призначеного розкішного художнього посуду зосерджувалося напевне зовсім поблизу степової Чорноморщини в самому Пантікапеї-Керчі, або ще й у декотрих інших грецьких колоніальних містах, а не десь у далекій Гелладі, хоч і звідти, з Азен особливо, теж приходили до скито-сарматів дорогі фабрикації; приміром високо-містецькі ювелірні вкраси. Багатство тубільної людності на Чорноморщині (бо без багатства вона не мала б засобів купувати силу таких дорогих виробів), показує що пантікапейське царство і потім римляни-сюзерени вміли добре охороняти спокій у країні.

Не інакше, як добрі торгові інтереси притягали на Боспор велике число юдеїв, з напису 81 р. н. е. ми бачимо, що в Пантікапеї була тоді чимала юдейська громада, у якій була своя синагога³¹. Ті юдеї носили грецькі ймення, писали грецькою мовою, була значить геть погелленізована, а що до торгу, то ясно, що якраз вони сильно підтримували торгіву обміну тубільців з гелленістичними країнами. Але заразом вони мали приносити в Чорноморщину дещо своє власне національне. Здогадуються, що під юдейським монотеїстичним впливом виробився подекуди в Боспорському царстві культ "найвишого бога" ([2]), в якому начебто Йегова зішлявся із грецьким Зевсом чи з яким верховним місцевим богом неба: цей релігійний напрям з нахилом до монотеїзму, найвиразніш можна прослідкувати в написах з Танаїса, складського торгового міста на усті Дона³². Христова віра явилася сюди

пізніш. Легендарна проповідь апостола Андрія в Криму (через Кавказ), а не більше, як виключна, чистісенька легенда, та й то, доволі пізня, а оброблена чи не в VIII в.³³ Таксамо мало викликає до себе довіри своїми підроблицями легенда про дуже успішну проповідь християнства в Криму через сподвижника і апостолів Петра й Павла св. Климента третього папи римського, а саме в Херсоні Таврійському бл. 103 р., куди його заслав імператор Троян і де його замучено; легендарні подробиці виробилися чи не в VI столітті. Реальніші свідчення-то вже середина III в.³⁴ Коли вже нарешті тут заснувалася боспорська єпископія³⁵, не знаємо; а випадковий найстаріший писаний документ Боспора це, мабуть, епітафія 304 року³⁶.

Поруч усіх цих даних про гелленістичні й інші впливи з римської держави, археологічні розкопки показують, що народи чорноморсько-озівсько-надкаспійського степу (зокрема й сам Боспор Кімерійський) зазнавали тоді великого культурного впливу ще й з Ірану, де бл. 250 р. перед н. е. запанувала замість гелленських наступників Олександра Македонського своя династія шахів-аршакідів (арсакидів, погребцьки), що її культура мала велику пошану й першорядну силу і на Кавказі, хоч в хатній обихідці Чорноморщини відко гелленську обстанову, а озброєння людське й кінське, що знаходимо в тодішніх курганах, або бачимо на малюнках похованих там ваз, або на стінах криптив, воно типowo іранське; в римський період це не затушкувалося ба слідко навіть з особливою силою; та й щоденний одяг східнього типу. В місцевих ювелірних виробах Пантікапей II в. перед н. е. ввічі б'є наполягання не на класичну загальну стрункість цілої композиції, а на експресію, на вимовність руху, фігур, на яскраву кольористість, на багатство барв; це все ріднить ті вироби з іранським сходом.

Цікаво, що в цій амальгамі всяких культурних взаємовпливів старий кочовий побут Чорноморщини та Надкавказчини, хоч і завоював чималого з чужих культур, разом виявив деяку свою силу над представниками вищої цивілізації. Геть погелленізовані пантікапейці, здавалося б городяни закоренілих зовсім не цуралися літніх вніздів у степ, цілими сім'ями, з жіноцтвом, з дітворою, щоб пожити там у шатрах, як мов які кочовики, з тією тільки одміною, од справжніх номадів, що пантікапейські валки, переїздячи на лоно природи, вели з собою робочих волів, возили з собою всякі хліборобські знаряддя, для оранки та для жнив. Побоючись хижих наскоків од справжніх кочовиків, ці хлібороби-поміщики виїздили в степи в повнім озброєнні, і слуги їхні теж мали зброю; а дозорці повинні були з вишок дивитися, чи не наближається звідкілясь ворог-кочовик. Таке, принаймні, толкування дається відповідним

фресковим малюнкам на стінах деяких пантікапейських похоронних склепів³⁷. Словом, це той побут, який ми потім зустрінемо в X в. у хазарів великого міста Ітіля на Волзі, або, що пізніше, у малоазійських турецьких султанів.

Визначаюча й переважна чорноморсько-надкавказька народність, з якою найближче доводилося мати діло Боспорському царству в IV в. та далі римляни, це були ті самі іранці-скити, що їх у V в. між Доном та Дунаєм описував Геродот під владою явно не іранської орди “скитів-басилеїв”. Тільки ж тепер, за гелленістично-римських часів з IV в. термін “скити” для тих іранців не є єдиний. Частіш ми читаємо, що на розлогому степовому обшарі од Дону до Дунаю, чи точніше од Волги до Дунаю, порядкують сармати³⁸, наприкінці ж незабаром після нашої ери, називаються ще й алани. Ми знаємо (розд. VII), що це все не більше, як галузі одного й того самого північно-іранського народу, який своїми кочевництвами (саки) розкинувся аж до середньої Азії. Ім'я “сармати” чи “савромати” знав і Геродот (IV, 20 і т. д.) “аланів” – іще ні. В формі “роксолани”=рох-алани, “ясні (білі) алани”³⁹, відомі вони через Страбона (VII, 3, § 17) в оповіданні про Мітридатове завоювання Крима й чорноморських степів бл. 110 р. н. е. А виразне ім'я просто “алани” літературно стає звісно допіро з перших років Нерона (54–68)⁴⁰. Незабаром Йосип Флавій в історії юдейської війни (VII, 7, § 4), кажучи про аланський наскік 72 р., на Закавказчину, пояснює, що “аланський народ – це ті самі скити, котрі живуть коло Дону та Озівського моря: [3]” і географ Птолемей II в. зве їх подвійним ім'ям: [4] (III, 5, 7).

В широкій світовій економіці I в. перед н. е. значнішими з тих іранців показали себе двоє дуже торгових сарматських племін під владою своїх царів: аорси внапрямі од устя Дона до північного кільця берегів Каспія, до устя Волги, а тоді й далі, та друге плем'я із своїм царством сіраки понад Кубанню вверх од її устя в напрямі до кавказьких гір, степами трохи чи не до лезгинського гірняцького Дагестану, найкраще ми їх обох знаємо з географії Страбона бл. н. е. (XI, 5, § 8), що знає їх і ширше: “скити аорси та сіраки.” (XI, 2, § 1), незабаром лиш декількома десятиліттями пізніше вони зветься вже попросту “алани”⁴¹. В руках сіраків та аорсів, ворожих конкурентів між собою⁴², знаходилися останні етапи довгого важливого торгового шляху з аршакидського Ірану, з Перської затоки через Вавилонію, Вірменщину, Медію, геть через Кавказ, до Озівщини, до устів Дона-Танаїса, куди верблюжими валками везлися товари не тільки сусідньо-іранські, (з Медії) або вірменські, ба й (аршакидсько-) вавилонські і навіть екзотичні індійські. Окрім того

(із Страбона ще не видно цього), аорси, не відомо тільки з якого часу, повинні були завідувати торгом із середньою Азією, аж до Аральського моря, до низів Сир-Дар'ї⁴³. На тім шляху вони напевне повинні були мати діло й з монголо-тюрками. Страбон здогадується (XI, 5, § 8), що в Надкавказчині сіраки й аорси були таким елементом, який прийшов сюди з півночі [5] (так читати) е значить, що вони (може ще в II–I в., тоді, коли Мітридат побив під свою руку Чорноморщину, і давав боспорську справу своїм синам⁴⁴, зайняли землю давнішньої тубільської передкавказької людности, – з готовими, давно налагодженими торговими відносинами. Страбон починає своє оповідання про Надкавказчину (XI, § 1) заявою, що тут до кочовиків належать і “скити, аорси та сіраки”, але безпосередньо за цими словами додає, що “одні з них – номади, а другі – живуть у хижах і обробляють землю⁴⁵. Здається треба це у Страбона зрозуміти так: що ці кочові іранці-зайди підбили тубільну людність хліборобську (або й кочові і хліборобську), тай зробилися над нею панами, поміщиками. Замки тих поміщиків, принаймні ми це знаємо в 49 р. н. е. про сіраків з Тацита укріплялися стінами, оплетеними як тин, і обмащеними наскрізь глиною, а навкруг були ще й рови. Людей в столичному замку (місто звалось Успа, і од нього на північ до устів Танаїса-Дона лічилося троє денних переходів) жило тисяч може понад двацяттеро, адже бо самісіневих боездатних рабів (крепаків-селян?) сиділо в тій сіраківській столиці аж 10 000 людей⁴⁶. Та караванний торг їх збагачував більш, ніж поміщицьке життя, – і сіраків, і аорсів. Торгових портів, на Кавказькому березі Озівського моря, куди можна було збувати караванні товари, існувала ціла низка. Видатну вагу мала, напр. Фанагорія, коло самої Керченської протоки, (по пізнішому „[6]„ «Тьми-торокань», або коротко «Тамань») значне місто, склад для товарів, котрі йдуть суходолом з Озівщини (Меотиди) та з того варварського краю, що лежить вище Озівщини⁴⁷. Але надто важливим вузлом караванного шляху було місто Танаїс, близько устя однойменної ріки Танаїса (Дона) і місто належало царству Боспорському і було «після Пантікапеї (Керчі) найбільший торговий ринок для варварів», свідчить Страбон (VII, 4, § 5). Сюди, як на Урмарок, збиралися товари звідусіль: і з півночі, і з сходу, і з Закавказчини⁴⁸, ще й кораблями з Боспора, «тих народів, що прибувають кораблями в Меотійське озеро з Боспора», як каже Страбон. Він додає: «кочовики привозять сюди рабів, шкури та інші кочовничі продукти, а мореплавні купці постачають для обміну одяг, вино та інші речі, властиві нашому (грецькому) культурному побуту» (XI, 2, § 3). Те, що привозили сіраки та аорси з Закавказчини, а аорси ще й із-за Волги, з Середньої Азії⁴⁹, очевидно належало теж до виробів неабиякої культури. Через

них брав участь у торгу й Китай, що мав діло не безпосередньо з ними, а з середньоазійською Бактрією та Согдіаном, тільки ж і про персів чув китайські літописи згадують і про народ А-н-ц-а-й, що прибрав собі ім'я «Аланна»⁵⁰, живовидячки, ясно, що китайська номенклатура «Анцай» вийшла з імення «Аорси»⁵¹, багатство й могутність царства аорсів і сіраків Страбон характеризує тим, що вони ходять геть у золоті⁵², тобто золото вкривало і їхню зброю, і їхній костюм, а військової сили могли виставити сіраки 20000 люду, ближні аорси – 20000, а далекі – ще й більше⁵³.

На довгій торговій дорозі цих іранців, або на її розвітленнях, повинні були виростати якісь залюднені станції, коли не в вигляді міст, то хоч невеликих стоянок-факторій. Що у сіраків наобіч неминучих далеких факторій були ще й свої власні міста на Кубанщині, це ми вже бачили з Таціта: обнесене стінами й оточене ровами сірацьке місто Успа, мабуть столиця; а побіжно Таціт тут таки згадує про інші міста, чи кріпості “з поробленими перекопами, або збудовані на височинах”.⁵⁴ А факторії – ці тим паче повинні були, там чи там, засновуватися. Можна підозрівати (хоч скільки-мабуть точніших вказівок і нема) що саме-іменно за гелленістично-римської епохи, в крайньому разі під кінець її, в II в. н. е. думаємо ж передше, або сіраки та аорси, або їх наступники рухливі комерсанти алани, поклали початок у Надкавказчині тим двом містам, з яких потім хазари, років за триста-чотириста пізніше, зроблять дві свої столиці: Самандар (вимовл.: Семендр) над морем, близько устів р. Сулака на кавказькому березі Каспія, здається зв'язаний особливо з аорсами, та континентальний Баланджар на захід од Семендера, здається на місті с і р а к с ь к о г о шляху. На користь цього нехай і ризикованого, бо документально не ствердженого, здогада в деякій мірі промовляє (побіч комерційних перспектив) нехазарський, іранський характер іменнів обох тих міст. «Семендр» – безперечно ім'я іранське, воно відоме й деінде, може бути для його етимології слід притягти й пеглевійське слово «саман»=“границя”, а разом піддається воно й спеціальній осетинській етимології⁵⁵[7]. Та й «Б а л а н д ж а р», хоч ніби чимсь тюркським дихає⁵⁶, може пояснитися з іранської мови⁵⁷. Ще більше підстав є підозрювати, що в часі сірако-аорського караванного торгу повинні були існувати торгові стоянки і коло Каспійської брами (Чора пізніше Дербенд), і далі берегом на північ (після згаданого Семендера, коло р. Сулака), ще й коло устів р. Терека (Алонта) і коло устів р. Куми (Уддона), нарешті й коло устя Волги, де потім у хазарів з'явивсь Ітіль, а у татар Астрахань. Тут, кільцем коло Каспія орудували переважно а о р с и, і в надкаспійських таких стоянках порядкував напевне не хто, як вони. Правду кажучи, аорси

тут не мали й потреби наново засновувати якісь свої стоянки; людські сельбища напевно існували тут навіть за Геродотових часів. Будь що будь, у грецькій версії вірменського історика Агатангела ми, в описі подій бл. 228р. н. е. знаходимо побіжну кинуту вказівку, що коло дербендського проходу існував «т. зв. Чорський форт, або, як сказано по грецьки, „т. зв. Дзуарська башта», б., яка, з рештою, перебувала в руках не аланських, а агванських⁵⁸; існувати вона могла очевидячки вже й перед 228 роком, а якесь некріпосне сельбище, без башти, навіть за довго до 228 р.

На другому Кримському березі Керченської протоки алани чи заснували, чи певніш тільки комерційно залюднили, два міста: С у д е ю (Судак) бл. 212 р., та А б д а р д у (Теодосію), теж либонь для торгової мати там товарів склади, близькі до боспорської столиці та вигідні й для безпосередніх аланських зв'язків з чорноморським торгом римської імперії. Обидва ймення – чисто іранські, ба навіть спеціально осетинські. Слово «Сутдаї» значить по осетинськи «чистий»⁵⁹. Рік коли Судак заснувався, 12-ий н. е. зберігся в записках на одному старому грецькому синаксарі⁶⁰. Теодосія – ця належала до давніх гелленських колоній у Криму, та в невідомо чиему компілятивному «Періплі (об'їзді) Чорного моря», що вважався що Арріянів (II в. н. е), але автор його насправду тільки по компіляторськи черпав з Арріяна, сказано (§ 77), що Теодосія в алансько-таврійській мові зветься Ардаба (чит. Абдарда), «семибожний»⁶¹. Іранську етимологію цієї назви (яка швидше значить «семибічний», ніж «семибожний»), встановлено давно⁶².

Само собою ясно, що на своєму кавказькому березі Озівського моря спритні аланські купці використовували для торгу не тільки Танаїс, коло дінського гірла: інші і грецькі колонії тамошнього кавказького побережжя. такі, як Г о р г і п і я (Анапа), або Ф а н а г о р і я (Тамань), повинні були теж бачити сармато-аланських купців на своїх базарах. Розуміється, що поруч іранців і ті тубільці сусідні народи, котрі своїми мовами належали до кавказької сім'ї, теж очевидячки брали участь у тому торзі і взагалі чимсь себе виявляли в краєвому житті, не залишаючись без впливу на інші народності. Найцікавіше одначе для нас – сконстатувати тут коло сарматів-аланів присутність алтайських елементів, з лінгвістичного боку значно виразнішу, ніж тая, яку можно було сконстатувати у Геродота V в.

3) *Наявність монголо-тюркського елемента в сарматських країнах, слідная в іменнях останніх царів скитів-басилеїв (Ангар і ін.) та в географічній номенклатурі (Ак-су, бугаз, тощо). Алтайська етимологія для імення Пантікапея та Плінієво і Темарунди (з тим «тьма», що в «Т [8]м «Т [9] ма-та [10]» та «Тьму-таракань»*

У Геродота натяки та вказівки на монголо-тюркську (алтайську) людність викликають найменше сумнівів, тоді, коли мова у нього йде про народи, за аж Волгою. Важко бо, – ми це зазначали, – не впізнати юрюків в геродотових іюрках десь поблизу теперішньої Чувашії (IV, 22) і не добачити чогось лінгвістично-алтайського назві «ася и» ([11]), для кисленького повидла (чи не «Акші») що вироблялося десь на півдні Уральських гір з черемшених чи вишневих чи. може тернових бубок (IV, 23). Але коли справа торкається степової Чорноморщини, не-іранської владущої орди скитів-басилеїв, то, ми бачили, ще й досі залишається чимало вчених, які будуть не відтого, щоб усякими способами й доводами асимілювати басилеїв з усіма іншими скитами, тоб то іранцями. Задля іранізації басилеїв піддають філологічному насильству навіть таку геродотову вказівку, як тая, що дієслівне *participium* кінчалось в скитській (басилейській) мові на «а», – прикмети саме-іменно алтайських мов.⁶³

Антиалтайські вагання в аналізі геродотових даних в значній мірі знаходять свою причину в тім, що геродотів текст дає лінгвістичного матеріалу взагалі обмаль і через те викликає підсилену обережність. Навпаки, у післягеродотових письменників періоду боспорського та боспорсько-римського (такі Страбон, Пліній, Мела, Птолемей і ін.), коли їх узяти всіх разом, то можна плоттологічний матеріал видобути значно рясніший, і висновки можна робити твердіші. Ми, приміром мали вже нагоду зазначити в Кримській Скитії царське басилейське ім'я «А г а р» бл. 300 р., ім'я гарантно тюркське, і ще деякі інші такого самого розбору. В географічній знов номенклатурі тюркізми боспорської та боспорсько-римської епохи виявляються ще рельєфніш. І не диво, що наприклад, пильний дослідник чорноморської номенклатури Ф. Брун, літ тому вже понад півсотню, хоч і не був прихильником надмірного тюркізування понтіїської топографії⁶⁴, вважав одначе, що у Плінія та Птолемея наявність певного числа тюркських назв для місцевостей Сарматії та Крима – річ звичайна⁶⁵. Мабуть ремінісценції про Буг у зв'язку з далеко західнього відламка держави скитів-басилеїв часів Филиппа Македонського або, потім, у зв'язку з відносинами кримсько-скитського царя Скітура та Ольбії на Бузі, були причиною того, що Брун для горішнього Буга чи Тілігула

приймає давністність тюркської назви «Ак-су» (=Біловод), яка мала існування в часах географа Мели та Птолемея; Брун вичитує саме оцю тюркську назву «Ак-су» в Мелиному й Птолемеєвому іменні «А к с і я к»⁶⁶. Або, декілька разів Брун оперує тюркським словом «б у г а з» (=затока, олпос), щоб пояснити Плінієве «Б у г е с»(IV, 26, § 84 мова про Сіваш) та Птолемеєве «Б ю к е с».⁶⁷ – Та ми не думаємо довше спинятися на оцій тюркістичній екзегезі географів I–II в. ані у Бруна, ані у пізніших, німецьких дослідників античної географії, озброєної порівняльним мовознавством (лінгвістичний історик культури О. Шрадер – найцікавіший серед них), а приділимо певну увагу тільки декотрим пунктам, що тісно зв'язані з керченською протокою, тим Боспором Кімерійським і не освітлені у інших.

Найперше – ім'я теперішньої Керчі, П а н т і к а п е ї, а поруч нього ім'я «Пантікапая» ([12]) у Геродота. Геродот керченського Пантікапея грецької колонії, ще не знав, а його Пантікапа – то якийсь рукав Дніпра, мабуть р. Конка, в болотяній місцевості (IV, 18, 54). Сюди ж може треба буде віднести ймення річки Панда, в болотяній Кубанщині, що за нею лежала столиця сіраків, місто Успа, описане у Таціта⁶⁸.

Іранської етимології для цих іменів нема. Всев. Міллер пробував, дуже нерішуче («кажется»), добачити хоч би в першій половині «Пантікапея» іранське слово «панча» (=5), але тут таки, з науковою щирістю додав, «хотя точное объяснение до сих пор не удается»⁶⁹. М. Ростовцев звичайно завзятий гелленіст, рішуче (аж три рази в одній книжці), визнав це ім'я «Пантікапей» аж ніяк не може вважатися за грецьке⁷⁰, і висловлював підозріння, чи не кавказьке воно; розв'язати загадку він полишив кавказознавцям. Та тюрклогія тут більше буде до речі. По тюркськи слово «бютні» значить забруджений, болтняний, грязький, а «капу»=брама, двері. Епітет «болтняна брама» придатний буде і для Геродотової болотняної дніпряйської і Пантікапи, і ще придатніший буде він (брама в болоті) для керченського Пантікапея, що лежить коло протоки між Чорним морем і Меотідським «болотом» Озівське море, через свою мілкоту, у греків звичайно звалось [13] тобто болото, у римлян balus – Геродот, I, 104, і ін.; Maeotika balus; – Пліній, II, 67, пар. 168; Амміян Марцелін, XXII, 8, пар. 27, пар. 81 і ін.⁷¹

Спинитися варто, й над тутешніми слідами тюркського слова т а м а яке значить «гирло, устя, протока»⁷². В вимові булгаро-хазарській, як це нам показують закони чувашської фонетики, це слово повинно було звучати або «тамо», або «тама», з особливим глухим звуком «а», середнім між «а» і «ы», близьким до «у»⁷³.

Здається найстаріше вживання цього слова коло Боспору Кімерійського знаходимо ми у Плінія (I в. н. е.) в першій половині ймення “Темарунда”. Пліній каже, що “скити” звуть р. Танаїс (Дон) затокою, а Меотиду (Озівське море) Темарундою, а це значить в їхній мові “матиця моря”; так зветься й місто на Танаїському усті⁷⁴. Для ясності можна покликатися на одну таку, але пізніше номенклатуру коло Керченської протоки, де абсолютно виразно виступає це саме слово тамау тама: місто Фанагорія (Тамань) на кавказькому березі Керченської протоки зватиметься (під час розквіту хазарської держави) в спискові єпископських катедр VIII в. Царгородського патріярхата [14],⁷⁵ потім у Костянтина Порфиродного – [15] (“Про народи”, роз.42, а в пам’ятках кіївської Русі – Тьму-горокань⁷⁶, причім староруський глухий звук “ъ” відповідає грецькій літері “[16]”, в царгородському спискові катедр VIII в. і глухому чувашському “а”. Ця назва звучала по булгаро-хазарськи очевидячки “Тьма-тархан” і значила “тарханство коло (Керченської) протоки”⁷⁷. Арабські географи навіть після розпаду Хазарської держави все ще, по старій пам’яті, звали Озівсько-керченську протоку “Тума”, звали й ціле Озівське море „Тума”, хоч панамі тут були замість хазаро-булгарів уже половці-кумани, які в слові “тама” вимовляли звук “а” чисто, без нахилу до глухого “у” чи до глухого “ы”⁷⁸. Після сказаного, ясно, що ми маємо велике право вгадувати і в плінієвій назві “Тема-рунда”, а саме в першій її половині (“Тема”) булгаро-хазарське слово “тума” = гирло, протока, (як переклали Плінієві чи тому, кого він вичерпував). Що ж до другої половини ймення “Темарунда”, то закінчення “нда” є напевне флексія місцевого відмінка, льокативного і відповідає воно нашому препозитивному примінникові “в” (грецькому, латинському). Без “нда” слово “темару” (точніш “тема-ару”, “тема-ары”) могло б значити той бік гірла, за гирлом, за протокою”⁷⁹ [17].

¹ Історія Трага Помпея в Юстиновій епітомі, IX, 2; Географія Страбона VII, 3, § 18.

² Див. т. зв. Скилакову морську подорож в серії Geographi graeci minores К. О. Мюллера, т. I (Париж, 1854), уривок 68.

³ Слово “скептух” у грецькій мові не є твердий, виразний термін. Так звалися й можновладні перські магнати, котрі мали підданих їм людей. Що до Чорноморщини, то назва “скептух” трапляється прим. в ольбійському декреті бл. III в. перед н. е. на честь Протогена, громадянина м. Ольбії над Бутом, яка, до речі сказати, мусила дарунками одкупатися од сарматів. (Латышев, Inscriptiones Ponti Euxini, т. I. 1885, № 16). Характеристику “скептухів” західної Кавказчини, тобто коло Озівщини, дає Страбон бл. н. е. (XI, 2, § 13): За Помпеевих часів володар Колхиди, живовидячки Митрадатові васал, постає безперечно значна (він прикрашав собою пишний Помпеев тріумф) теж звався “скептух” (Аптіян – “Мітрид” 117):

коли у Аппіяна в розд. 79 мова йде про нього ж таки “Mithridate” Пар. 1890; пор. Плутарх, “Лукулл” – 16) то був цей скептух зроду “скит” дацдарієць з Надозівщини (для топографії пор. Страбон, XI, 2 § 11). Найвиразніші відомості про скептухів Азово-Чорноморщини – в “Літописах” Тацита (VI, 33) там цілковита політична незв'язність скептухів між собою, навіть ворожий антагонізм, обмальована аж надто яскраво.

⁴ Демостен: Проти Лептіна, §§ 31–33.

⁵ Цю цифру хліба (за Левконогового часу, 338–348) подає Страбон (VII, 4, § 6) аттицький медіон = 2 четверини.

⁶ При нагоді варто зазначити, що Перікл (бл. 435?) їздив до чорноморських берегів на чолі великої морської експедиції, яка мала затягти чорноморські грецькі колонії до участі в “Делоській спілці”.

⁷ Більше-менше звязну історію Боспорського царства, доведена до 284 р. дає нам Діодор Сицилійський. Дальші наші історіографічні відомості – уривкові, зате чимало пособляє епіграфіка.

⁸ Точна або приблизна хронологія для спартокідських династій (що базується переважно на монетах) – така: Спарток I, 438–432; Сатир I, 432–388; Левкон I, 388–348; Спарток II, 348–344; Персіад I, 344–309; Евмел, 309–304; Спарток III, 304–284; Персіад II, 284–252; Спарток IV; Левкон II; Спарток V; Персіад III (бл. 150); Персіад IV; Персіад V (загинув бл. 110)

⁹ Про це нижче, особливо за даними археологічними.

¹⁰ Геродот V в. не знає Херсонеса, а у т. зв. Скилака IV в. уже Херсонес фігурує.

¹¹ У Полібія (XV, 2, 1) мирний договір 178 р. малоазійських державців торкається й Херсонеса, його автономії.

¹² Територіальні вказівки містяться а присяжному написі херсонеських громадян III в., що надруковано його в збірці чорноморських написів Латинцева (т. I, 1901) 79.

¹³ Цей Неаполь (коло Симферополя) міг існувати й давніш, як грецька факторія. Коли так, то кочовики попросту захопили готове місто й закріпилися в ньому.

¹⁴ Подробичі цього епізода – у Діодора Сицилійського XX, 22–27; цар Агар – XX-24. Ім'я “Агар” – чисто тюркське ім'я. Це ж відоме ймення й для старовинного тюркського плім'я, чи роду, виєсено й до словників. Див. джагатайський словник з перським перекладом, виданий у Калькуті 1820; Л. Будагов “Сравнительный словарь турецко-татарских нарчій” т. I (Спб. 1869), ст. 61 бл. (“название племени” дж.). В. Радлов: “Опыт словаря тюркских нарчій”, т. I (Спб. 1893), ст. 97 (“тюркское родовое имя”; пор. I, 145–146). Під і м е н н я м іменням [пропущено. – *Ред.*] фігурують якісь кримські скити в боротьбі з Мітридатом проти Лукуппа – у Аппіяна “Мітр” 88; цих Агарів, [пропущено. – *Ред.*] держав Мітридат-отрутознавець коло себе, бо водилися поміж ними тямущі знахарі, що видобували з гадюк отруту та й робили з неї ліки.

¹⁵ Е ольбійська монета з ім'ям царя Скілура. Див. прим. у Бурачкова в каталозі грецьких чорноморських монет, т. I (Спб. 1884), табл. IX, 203.

¹⁶ Цей здогад буде правдивий тоді, якщо вказані у Страбона (VII, 3, § 17) десь коло Дністра та Буга “так звані басилей та у р г и” [пропущено. – *Ред.*] будуть несумнівні скити-басилей та ю р ю к и (геродотові іюрки). За Страбонових часів ці басилей та “урги”, хоч жили серед хліборобської людности, все ж обмаль засвоїли хліборобство, а були переважно кочовиками [пропущено. – *Ред.*]. Ця яскрава Страбонова увага робить неприпустимим здогад Мюлленгофа (Deutsche Alterthumskunde, 111, 35) ніби треба розуміти як [пропущено. – *Ред.*].

¹⁷ Г. Рейнак (Reinach) присвятив цьому славному цареві свою відому монографію “Mithridate

Еуратор” (Пар. 1890), де ерудитпо й вичерпно використав усі класичні джерела.

¹⁸ Одна – згадка столиця Неаполь (Новий город), коло Симферополя. Ім'я другої – Хаб, виразно тюркське, більше-менше синонімічне з “Казан”. Страбон (VII, 4, § 7) називає ще й третю скитську кріпість на півострові Палакій (од Палаха, Скілурова сина), та й називає її на найпершому місці (“кріпості Скілура і його синів – Палакій, Хаб, Неаполь – що ними Скілурова династія користувалася в характері оборонних пунктів у війні проти Мітридатових полководців”). Епіграфіка про Палакій не згадує, і його доля залишається нам невідома.

¹⁹ Аппіян: Мітридатіві справи, роз. 15.

²⁰ Класичних письменників (побіч загальної картини Мітридатовських війн у Аппіяна) цеє Мітридатове завоювання Крима та нашої Чорноморщини освітлено у Страбона (VII, 4, § 3, § 4, § 7). Але найхарактерніші подробиці дає нам чудова епіграфічна знахідка – довжелезний декрет (55 широких рядків), виданий бл. 107 р. од херсонесців на честь Діофанта, Мітридатового полководця, що поборов скитів. Декрет надруковано в колекції В. Латишева „Inscriptiones Ponti Euxini” (I, 1885, № 185; IV, 1961, 67), а раніш із докладними до нього коментарями (Юргевича) історичними й топографічними в XII томі (1880) “Записок” одеського Общества історії и древностей ст. 1, і д. Передруковано увесь грецький текст у Рейнака: Mithridate Eurator (Пар. 1890), ст. 460–463.

²¹ Страбон VII, 4, § 6. Коли крутло лічити срібний талант за 1500 золотих карбованців, то 200 талантів виїде 300 000 зол. карб. (трохи більше). Страбон зазначає, що ціі 200 срібних талантів платив Мітридатіві не сам Крим, а “вкупі з азійськими частинами, тими, що коло Синдики”, тобто на кавказькому березі Керченської протоки.

²² Перші з них: Фарнак, Мітридатів син, (63–47); чи не спартокид Асандр, 47 – бл. 16; його жінка, Мітридатова внука, Динамія, 16–8, що виїшла потім за Полемона I, понтійського царя; Аспург од 8 р. перед н. е. до 38 р. н. е.; Мітридат II, з нащадків Мітридата Евпатора, 38–44; Котис I, 44–69.

²³ Цей Аспургів напис – у Латишева „Inscriptiones Ponti Euxini”, II (1890), 36.

²⁴ Флавій: Юдейська війна, II, 16, § 4 (Париз. вид. 1847, II, ст. 118–40–44). Такі слова гордовито каже юдеям Агріппа, доводячи їм незмогу боротися проти римлян, панів цілого світу.

²⁵ По римськи він звався Тіберій Юлій, і це римське ймення, як династичне, перейшло на всіх його нащадків.

²⁶ Див. Inscriptiones Ponti Euxini II, (1890), 355.

²⁷ Нумізматика дозволяє встановити таку хронологічну послідовність Рескупорідів: Рескупорід I, 71–92; Савромат I, 92–124; Котис II, 124–131; Реметалк I, 131–154; Евпатор, 154–174; Савромат II, 174–211; Рескупорід II, 233–234; Інінтмей, 234–239; Рескупорід IV, 239–261, а разом Фарсан, 253–254; Рескупорід V, 262–275; Савромат IV, 262–275; Савромат IV, 275; Тейран, 275–278; Тошорс, 286–308; Радамсадій, 309–322 а разом Рескупорід VI, 311–341; Пор. Ю. Кулаковського: “Прошлое Тавриды” (Київ, 1914), ст. 33.

²⁸ Це стверджується археологічними розкопами на Кубані на жаль ще дуже недостатніми. Пліні були розкопи 1934–1936 рр. на Кубані (коло станції Елисаветинської), що вела експедиція під керуванням В. Городцова. Розкопано сельбище (гадають Гаргас) сарматсько-гелленського характеру, де, як видно, люди широко практикували своє місцеве ганчарське ремесло з дуже доброї місцевої глини, воно, виявило й привозовані здалека амфори грецького аиробу, з грецькими написами й клеймами, які можуть стосуватися ще й до V в. перед н. е., а не тільки до пізнішого часу (Сусіднього боспорсько-пантікалейського посуду одначе є найбільше).

²⁹ Посуд для вина й для оливи, що його здобувають археологічні розкопи на степовій Україні, це доводить наочно. При нагоді можна згадати й історичне свідoctво, правда, пізніше од V в., а саме у Полібія III–IV: „з продуктів, якими наші краї багаті, припонтійські землі здобувають оливу й геть усяке вино” (IV, 38).

³⁰ Знімків із знахідок можна знайти чимало в відповідних археологічних альбомах, прим. достанній матеріал у гр. Толстого і Кондакова: „Русскія древности въ памятникахъ искусства”, вип. II, „Древности скифо-сарматскія”, (1889), хоч після того пороблено теж дуже важливі відкриття, як от у кургані Солоха коло Нікополя на Мелітопільщині де ціну мають срібні вазы теж із цікавими сценами т. зв. скитського життя. Вік цих досі відкопаних т. зв. „скитських” курганів (Куль-Обський, коло Керчі, Чортотликський коло Нікополя і інші.) – не раніший як III–II століття до н. е. Зображені тут „скити” аж ніяк не монголо-тюрки, описані у Гіппократа, ба явні іранці. Популяризаторських передурків сцен із того скито-сарматського життя III–II в. безліч. Найхарактеристичніші змістив М. Ростовцев у своїй невеликій книжці: „Эллиство и иранство на югѣ Россіи” (Петр. 1918); але там нема ані найменшої бібліографічної вказівки. Чи не найкорисніш-удаватися до капітальної всезбірної праці I. E. Minns: *Scythians and Greeks* (Кембридж 1913) повної гарно виконаних репродукцій.

³¹ Пантікалейський оцей юдейський напис – у В. Латішева: *Inscriptiones Ponti Euxini II*. (1890), 52.

³² Див. E. Schürer: *Schürer Die Juden im bosporianischen Reiche und die Genossenschaften der σεδόμειοι θεόν ὑψίστου ebendasselbst* – в берлінських академічних „Sitzungsberichte” 1897.

³³ Розвідок про це є чимало. Вистачить зазначити В. Г. Васильєвського 1877 передрукована в його „Трудахъ”, т. II, вип. I (Спб 1909) та С. Петровського (Одеса) 1898, відб. з „Записокъ Одесского общ-ва истории и древностей” тт. 20–21).

³⁴ Див. напр. у Бруна: *Черноморье*, т. II, (Од. 1880), ст. 195, – звістка з 258 р., або у Юл. Кулаковського: „Прошлое Тавриды” (К. 1914), ст. 53, – з покликанням на церковних істориків Созомена та Філосторія IV–V в.

³⁵ На вселенському соборі 325 р. засідав і Кадм, єпископ Боспора.

³⁶ Про епітафію 304 р. (=601 боспорійської ери) див. в „Запискахъ Одесского общ-ва истории и древностей”, т. 22 (1900) протоколи ст. 59.

³⁷ Широкі міркування на цю тему – М. Ростовцев: *Эллиство и иранство на югѣ Россіи*. (Петрог. 1918), ст. 83–184. На ст. 175 подано (кепські) знімки з цих фрескових сцен літнього кочового побуту пантікалейських городян.

³⁸ Од Дунаю до Дніпра – язики, од Дніпра до Дону – роксолани. В II в. до н. е. ця топографія цілком певна.

³⁹ Вс. Міллер: „Осетинскіе этюды”, ч. III, М. 1887, ст. 86.

⁴⁰ Див. трагедію „[нерозбірливо. – Ред.]”, Сенеки, нероіового учителя, акт IV, сцена I, в 629, тут постична фантазія наблизила аланів до Дунаю. У Плінія I в. алани (і роксолани) містяться чи не коло Дону (*natur. hist. IV, 25, § 80*); так розумів Плінія прим. Бівієн де Сен-Мартен: *Etudes de geographie ancienne ...* (Пар. 1850), ст. 122, в розділі *Les Alains*. Ю. Кулаковський „Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей” (1899, в кн. ІІІ) справедливо каже: „Пліній локализуєть имя аланы безъ достаточной опредѣленности въ топографическомъ отношеніи” (ст. 102).

⁴¹ Остання реальна згадка про аорсів датується 49 роком н. е. у Тациті („Літописи” XII, 15–16). А ймення „алані”, як ми бачимо, вперше виринає в трагедії Сенеки (заг. 62). Про

китайське свідчення ("аланни") в цій справі – див. нижче імення сіраків держалося значно довше, воно не незвичайно і для II століття.

⁴² Пор. так само Тацита, XII, 15–16, 19.

⁴³ Пор.окрім мовчущого Страбона, (X, 5, § 8), ще Птолема VI, 14, § 10.

⁴⁴ Про збройну участь і царя сіраків, і царя аорсів в тодішніх боспорських справах згадує й Страбон, XI, 5, § 8, але він каже за Фарнака, Мітридатова сина, а не за самого Мітридата. З Мітридатом зв'язані ревксінали (рохсалани) херсоиського декрета бл. 107 р. до н. е. на честь полководця Діофанта.

⁴⁵ Сюди, стосується, думають, і поплутане місце у Плінія (IV, 13, пар. 39): *Uti dorsi aroteres praetenduntur*. Здогадуються що по грецьки було написано: [пропущено. – *Ред.*], а Пліній те прочитав "Utiodorsi". Та єсть і інакше толкування для цього місця (*Uti oorsi* – ніби удійці-аорси, тобто піддані аорсям надкаспійські удини).

⁴⁶ Тацит: Літопис, XII, 16–17.

⁴⁷ Так Фанагорію харктеризує Страбон XI, 2, § 10. В VII, 3, § 18 він опо- [пропущено. – *Ред.*].

⁴⁸ Страбон (XI, 2, § 3) висловлюється глухіш: „од азійських і європейських кочовиків». З цього вислова не видно, чи мав він на увазі ще й середню Азію, або «Азія» починалася для нього зараз таки за Доном (XI, 2, § 1). Про зносини з середньою Азією ми знаємо од китайців.

⁴⁹ Китайські бо джерела дають ранно так казати, доповнючи тим способом невизначну Страбонію інформацію.

⁵⁰ Hirt: *China and Roman Orient* (1885), ст. 139; A. Gutschmid: *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden* (Тюбінг. 1888), ст. 69.

⁵¹ Чужоземний звук «р». віддається в китайській мові через інші звуки – або через «л», або через «н» (І Аршакиди обернулися у китайців на «Ансі»). Заперечення проти цього вияснення, які підніс Шлегель (іх зазначив Маркварат в *Untersuchungen zur Geschichte von Iran* II, Лпц, 1905, ст. 84 і 240) абсолютно не переконують.

⁵² [пропущено. – *Ред.*] XI, 5, § 8.

⁵³ З Тацита ми знаємо, що військо сіраків принаймні гарнізон, складалося не тільки з вільних людей, а й з великої маси рабів: в столиці Успі було таких рабів 10000. Див. „Літопис" XII, 17.

⁵⁴ Тацит: «Літопис», XII, 16–17. Стіни міста Успі як ми вище цитували, були не з каменя; це був високий плетений тин, подвійний, з насипаною посередині землею.

⁵⁵ Мабуть і по осетинські воно значить «кінцевий пункт». Пор.осетинське «саман»=вісь, та «даар», пер. „дар”=двери. (або не так прада подібно «дар»...=пень дієслова „дарун”=держати,тримати).

⁵⁶ По тюркськи слово «булчар»=збірний пункт; «булун» – долина; «джар»=яр, влоговина.

⁵⁷ Тут етимологізування взагалі намагається на труднощі. Найперш насувалося б на думку осетинське «бал» (мн. балдата)=зборище, гурт. Закінчення «джар» (як ми вимовляємо за арабами) могло б бути партиципiallyно значити пнем дієслова «царун»=жити. Але ці етимології не можуть бути певні в тому, що арабська звукова віддача цього ймення «Балаиджар» навряд чи точна, бо у вірменських істориків читаємо «Варачан», а не «Баланждар». Знов же й вірменська вимова ймення «Варачан» могла в деякій мірі відбитися на собі спеціальну-вірменську вимову – свого рідного вірменського слова «варч» (спритний). Кінець-кішцем зовсім точний звуковий вигляд цієї назви «Баланждар» залинився для нас

невідомий, а через те й етимологія для нього може бути тільки хитка, умовна.

⁵⁸ Агатангел (див. у IV в.): Історія Трудового царювання, розд. II, див. грецький текст (VI в.) *Fragmenta historicum Graecorum*, т. V, 2, (Пар. 1872), ст. 116 (або на тій самій сторінці в *Collection des historiens de l'Arménie*).

⁵⁹ Звідти й «святій». Див. Всев. Міллер: «Осетинско-русско-немецкий словарь», т. II, (Лнгр. 1929), ст. 1158; *rein. leilig*; «Осетинские этюды», III, (М. 1887) ст. 77. Додати можна, що найстаріший відтінок цього слова саме „ясний, чистий». Дієслівний авестійський пень «сус»=ясніти, бути чистим, «судда» – *past. passivi*; див. Бюрнуфів коментарій на Ясну 1833, ст. 55; Ф. Шпигель: Авеста, ст. 62. Здається однвче, що в топографічній номенклатурі це слово повинно мати ще й інші відтинки. Принаймні в перській мові словом „судд» визначають вогуку низину: «земін-и нешіб, ки аб-и баран дер ан джем шевед», як висловлюються перські тлумачні словники. Це й до Судацької рівнини підходило б.

⁶⁰ Відповідні виписки з того синаксаря опублікував архим. Антоній в V тому «Записокъ Одесского общества исторіи и древностей», ст. 595–628; див. там №№61–62. Короткий переказ у Ф. Бруна: «Черноморье», т. II (Одесса 1880), ст. 122–123. По грецьки передруковано текст № 61 у Ю. Кулаковського: «Аланы по сведѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей» у XIII книзі кнівських «Чтеній въ Обществѣ Нестора лѣтописца» (1899), ст. 111.

⁶¹ Це безіменний «Перілл» скомпілюваний за старими джерелами, як гадають у V столітті, надруковано в серії “*Geographi graeci minores*” К. Мюллера, I, (Пар. 1854).

⁶² Мюлленгоф: *Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen scythen und Sarmaten* – в *Monatsberichte пруської Академії Наук*, VIII, (Берл. 1866) ст. 564 (передруковано в Мюлленгофовій “*Deutsche Altertumskunde*”, т. III, 1891, див. ст. 113); Всев. Міллер: Епіграфическіє слѣды иранства на югѣ Россіи – в *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1886, октябрь, ст. 240 (в його «Осетинскихъ этюдах», ч. III, М. 1887, ст. 76–77).

⁶³ Геродот (IV, 110) каже, що скитське (=басилейське) ім'я для амазонок є «оіер пата», і значить воно «мужевбійці», тобто ясно, що «ойор» (пор. тюркське «ір») значить «муж». „чоловік», а «пата»=вбиваючий, писав: порівняно по тюркськи *ragisirişim* од бат-ман-«бама», або од т. зв. м'якої видозміни типа біт-мек – «біма». Іранізатори намагаються пояснити, що мовляв, це має бути арійське «vitam», а па-а – це *pati*, (пан, володар). Вони не журяться тим, що арійська іменна основа на „іч” не дала б кінцевого «а», і що з «*pati*» аж ніяк не вийшло б «па-а».

⁶⁴ Пор. його скептичне ставлення до урало-алтаїзування всіх скитів у обох Нейманів. «Черноморье», т. II, (Од. 1880), ст. 59–60. Брун тримався думки, про іранство скитського загалу.

⁶⁵ Див. прим. „Черноморье», I, 145, II, 302, №313 і ін.

⁶⁶ Черноморье, I, 101, II, 19.

⁶⁷ Про Бугес, Бюкес – «Черноморье», I, 145; II, 47, 302, 313.

⁶⁸ Тацит: *Літопис*, XII, 16. Звука «а» в «Панда» (не «а») каже нам одначе бути аж надто обережними: може бути «панда» має зовсім не ту етимологію, що «Пантикапа».

⁶⁹ Вм. Міллер. Епіграфическіє слѣды иранства на югѣ Россіи. – *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1886, окт. ст. 241.

⁷⁰ М. Ростовцев. *Эллинизм и иранство на югѣ Россіи.* (Петрогр. 1918) ст. 36, ст. 84, ст. 117.

⁷¹ Як повідали греки (от Зосим, IV, 20) сильний мул, заносюваний сюди Доном, іноді робив Керченську протоку такою густо заболоченою, що можна було переходити її бродом пішки: Порівн у Йордана, XXV, 5; у Агатія, V, 11.

⁷² Це значення для "тама" – річ загально відома. Його можна було вичитати кожному цікавому ще років сімдесятя тому; див Л. Будаговъ: Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій, вып. I, (СПб. 1868), ст. 376 (там є й приклад з мови казанських татар: Зуя тама ы = Устьє р. Свяги). В словнику Радлова (т. III, СПб 1905, ст. 993) подано прикладів і відтінків мало, але за те вказано, на якій широкій простороні чується це слово (Основне значіння -- "горлю", die Kente).

⁷³ Пор. чувашське "тара", "тура", = гребень, при татарсько-тюркському "тара", "тара"; чувашське "хура" = чорний, при татарсько-тюркському "ара" і багато інш.

⁷⁴ *Tanain ipsum Scythae "Siliū" vocant, Maetūn Temerinda, quod significat "mattem maris".*

Ippicum in Tanais suoque ostio. див.: *Historia Naturalis*, кн. VI, 7, 80.

⁷⁵ Такі списки звичайно звуться *Notiae episcopatum*. Той з них, де фігурує оця [пропущено. – *Ред.*] (у видав. De Boog в *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, т. XII, (1891), ст. 519–534; він таки дав і розвідку про цю пам'ятку в тім самім часописі, т. XIV (1804), ст. 593–599. Критичне звідомлення про де-Борову роботу – Ю. Кулаковського, в "Журн. Мин. Нар. Просв." 1898, февраль, ст. 173–203. Я використав видання де-Бора в статті "Страницы изъ истории северного или кавказкого Азербайджана (Албани)" – збірці на честь акад С. Ф. Ольденбурга, 1934; див. ст. 298–300.

⁷⁶ Див. (в колекції Ермітажа) напис князя Гліба Тмутараканського 1063 р., як він міряв замерзлу Керченську протоку, "от /ъ/ Тьму торокана до Кърчева". Надр. у И. Срезневського: "Древние памятники русского письма и языка", СПб. 1863, ст. 15 (2-ое вид. 1882, ст. 24). Або в літопису по Лаврент. списку, л. 99. – Коли в грецькому "[пропущено. – *Ред.*]" ми не знаходимо звука "и" на кінці, то це одподіляє може, між іншим, пояснитися грецькою звичною взагалі легко оджодати кінцеве "н" в чужих, запозичених іменнях і словах, для того, щоб грекові легше було відміновати таке слово, вже в дусі грецької деклінації. Як відомо, з антимусульманської полеміки вони навіть арабське "коран" легко обертали в "кора".

⁷⁷ Пор. таке саме "тархан" в назві міста Хаджі-тархан, прим. у Тімурових дієписів – Мерефеддіна (т. I, Калькутта, 1887, ст. 778) та Ибн-Арабшаха (розд. 45, ст. 376, у виданні 1767 р.). Ми з цієї назви "Хаджі тархан" – зробили Астрахань.

⁷⁸ Напр. таке "Тума" ми можемо знайти в широко-відомій географії Абульфида поч. XIV в. Див. видання Рено "Géographie d'Aboulfeda", ст. 204 араб=ст. 288 і 290 франц. (т. II, I, 1848). Абульфида зве Озівське море "озером Тума" (бохейрет Тума) і поясняє, що Тума (цебто Туматархан) це є головне місто країни. По старій пам'яті Абульфида вважає людність того краю все ще за булгарську. – Видавець Абульфидової географії, Рено, у примітці на ст. 288–289 (франц.) завважив, що й Абульфинин попередник серед XII в. географ Ідрісії у відповідному тексті теж писав "Тума". Ще в іншому місці Абульфиніної географії (ст. 315 – ар – 322 фр.) ми знаходимо цитату з андіалузця Абу-Хаміда, що їздив в 1135–1136 рр. до волзьких булгарів, хазарських родичів, – бачимо, що й Абу-Хамід привіз з собою з булгарської подорожі для Озівського моря назву "бохейрет Тума".

⁷⁹ Аналогію можна вказати в подорожі Йосифата Барбаро, див. в вид. данні Ю. Семенова: "Библиотека иностранных писателей о России" (СПб 1836), ст. 91 і 93 по італійськи=ст. 48 і 58 по російськи. Місто Кыре-ер (тепер Чуфут-кале,) Барбаро записав як "[пропущено. – *Ред.*]" вкупі з татарською локативною флексією "се" складовою частиною цілого ймення. Про це – в моїй статті "Чуфут-кале" ст. 10–11 збірці "Студії з Крима" (Київ, 1930). З свого боку східні народи зовсім аналогічно переносили в свою мову назви грецьких міст вкупі з прийменником (= в) і в тюркських іменних передачах "Самсун, Ізмід, Істанбул" ми по суті, маємо [пропущено. – *Ред.*] "в Амисе, в Мидію, в Місто" по тюркськи це вишшов номінатив.

XII

Готська держава II–IV в. і надкавказькі “Північні народи” (алани, булгари і ін.)

Могутня Готська держава над Чорним морем і підвладні їй східні народи. Скрута для кочових грабіжників за Доном у Надкавказчині – для неосілих аланів і інші. Перші звістки бл. 199–200 р. про хижсацькі наскоки хазарів до Закавказчини під аланським проводом; наскоки за шаха Ардешіра I бл. 231–232 р. та Шапура II, в 338 р. та 368 р. в зв'язку з походом Юліана Відступника. Побутова сцена гонагурського єдиноборства; мало характеристичні інші риси кочового побуту II–IV в. Територія хазарських кочовищ; залежність од надморських масагетів. Дрібноволодарський політичний лад в Надкавказчині II–IV в.

В другій половині II-го століття н. е. германці-готи, покинувши свою надбалтійську батьківщину, низи рр. Висли та Одера, пересунулися разом із деякими іншими спорідненими германськими колінами на південь, до Чорного моря, і заволоділи Надчорноморщиною та Кримом. В цих місцях готське королівство продержалося понад двісті літ (до IV–V в., коли його зруйнувала гунська навала з Азії). Археологічні розкопки показують сильний розвиток сільського хліборобського життя в степовій Україні під готами, зокрема в Київщині¹: столиця чорноморських готів була десь на Дніпрі, і багато дослідників схиляються до думки, що тією столицею був Київ. Готи його не збудували², він існувати міг ще перед їхнім приходом на Дніпро. В географії Птолемея II в., що черпав матеріали з Марина Тирського (бл. кінця I в.) фігурує на Дніпрі місто Метрополь (“столиця”) і такий пильний дослідник птолемеєвих топографічних даних, в Сарматії, як Ю. Кулаковський, не вагаючись визнає, що Метрополь лежав там, де нізніш ми знаємо Київ³. В ісландських сагах про гунські часи столицею готів названо “Дніпрове місто”, “Дніпроград”, Danp/ar/stadir. Danparstead, з яким і зближають давніше птолемеєве місто “Метрополь”⁴. В Йордановій назві Chivenp здогадно добачають навіть відому нам назву “Київ”. Серед монет, які одкопуються на території Києва, знайдено й монети імператора Констанція (пом. 361). Такі знахідки показують, що за часів готського панування Київ будь-що-будь існував, значить, столицею для готів він бути міг би. Ми торкнулися цього спірного питання найбільше через те, що руський Начальний літопис приписує заснування Києва допіро хазарам⁵.

На сході границею готської держави звичайно вважався Дін, чи, по тодішньому, Танаїс⁶. Але політичний вплив готських королів захоплював протягом II і IV вв. усе більші й більші простори, і останній значний готський король, славний Германаріх (бл. 350–373) мав верховну владу трохи чи не над усією східною Європою, сказали б над “європейською Росією”. Принаймні готський історик VI в. Кассіодор⁷, що його переказав нам Йордан (теж VI в.) свідчить, що готи панували не тільки в степах сусідньої Передкавказчини, ба й далеко ген-ген на середній Волзі, панували готи начебто над Мордовою (Mordens), Мерею (Mogens), навіть Вессю (Vasi), і готський король *tantorum servitio clarus haberetur*⁸. Ми звичайно, маємо повне право піддавати суворій критиці Кассіодоро-Йорданове свідчення VI в. Нема в нас навіть гарантії, що всі оті Mordens, Mogens і Vasi справді так і були писані в Йорданіновом тексті, а не являються наслідком давніх писарських помилок, і, це річ відома, нових видавничих і дослідничих здогадів та міркувань [1]. Та коли помилок і не було, то сміємо ми у Кассіодора та Йордана підозрівати й деякі запозичення з усних народніх переказів про свого героя-короля Германаріха. Це на увагу беручи, можна де-в чому критично обмежити перехвальні їх звістки про цього готського “Олександра Македонського” (*Ermanaricus dosillicimus, quem merito nonnulli Alexandro gaupo comparavere mayoris*). Тільки ж занадто великих обмежень не доведеться вчинити, бо сучасник короля Германаріха Амміян Марцеллін, що писав про Германаріхову боротьбу проти гунської навали на Германаріхову державу, теж атестує цього готського короля (XXXI, 3, § 1) як видатного могутнього володаря, що під його рукою були розлогі й плодючі землі (*late patentes et cretes pagi*), а сам він був дуже войовничий цар, гроза сусідніх народів, які мали нагоду не раз пізнати багато геть усяких його хоробрих подвигів⁹. Запримітити варто, що в готів здавна повинні були існувати не тільки усні історичні перекази, ба й якісь писані історичні занотування свого минулого, бо готи були народ уже далеко не неписьменний, вони одразу зблизилися з понтійськими гелленами ще в II в. (тобто перед Костянтина Великого) були христіянами¹⁰, а в IV столітті готи вже мали не тільки свою єпископську гієрархію, ба й переклад Біблії на свою мову, що їм зробив (певне, в 340-их рр) їхній західній земляк єпископ Вульфїла. В таких умовах перебути без якогось свого національного дієписання була б готам річ важка, воно напевно існувало і Кассіодор в VI в. та Йордан, його переповідач, не могли пишучи про Германаріхову державу обмежитися усним епосом і не спиратися на документальні дані, які, напевне, краще од Амміяна Марцелліна встигли занотувати неабияку могутність “царя Германаріха” IV в.¹¹ [2].

Не зостановлюючись довше на питанні про може більше номінальну ніж реальну Германаріхову зверхність над далеченькою Мордвою, Мерею та Вессю, ми спинимося тільки на відносинах готів до ближніх сусідів на сході. В своїй цілості, Йорданове оповідання не залишає ані найменшого сумніву, що свою збройну руку готи накладали й на той бік Дону, на близьку до них степову озівсько-каспійську країну, “азіятську Сарматію”, як не переставала зватися вона тоді. І оцей факт, що на Чорноморщині й у Криму заіснувала така сильна держава, як готська, не міг бути дуже любим і вигідним коли не для всіх людей Надкавказчини, то будь-що-будь принаймні для тієї частини аланів та перемішаних з ними сусідів неаланів, яка жила не хліборобством, і не торгом, ба тільки кочовим скотарством, полкованням і при добрій нагоді, розбоем: про це й Амміян Марцеллін IV в. каже що всі кочові “алани” взагалі практикують грабіжництво, люблять війну на небезпеку¹². До речі завважати, всі ці елементи однаково вважались тоді на світі за “аланів”, хоч би були й зовсім іншої національності¹³. З готським запануванням всякі хижацькі поривання й наскоки з-за Дону на правий, західній беріг тієї граничної ріки готського королівства повинні були здобувати собі од мужніх готів негайну й незалежну одсіч¹⁴. Разом з тим можна гадати, що готи не обмежилися на одсічі тільки тим хижакам, котрі могли сами наскакувати на Готію з-за Дону: напевне коли готи завойовували свою Чорноморщину й Крим, то не поцеремонились й там упоратися з деякими непевними для них кочовиками, в тім гурті може й з частиною басилеїв (чи, як скоро почуємо на вірменський лад, “басилів”); таких незручних для них кочовиків готи напевне постаралися одразу виперти од себе на другий ріг р. Дону та на той бік Керченської протоки, в напрямі до устів Волги та Надкавказького Каспія. Отак через міцну готську державу стало за Доном і за протокою для грабіжників тісніш і жити стало важче, й голодніш.

Мабуть, ми не помилимося, коли покладемо, що найбільше не хто, як готи ставши міцним бар’єром на Дону, і обмежаючи з цього боку кочове привілля надкавказьких народів, тим самим штовхнули надкавказців на хижі забіги куди-інде. Таким “куди-інде” явилася З а к а в к а з ч и н а, або як точніш визначає “аланські” наскоки Амміян Марцеллін – Вірменщина та Медія (XXXI, 2, § 21). Шлях туди вів крізь кавказькі гірські просмики, чи то крізь Даріяльський, чи то крізь Чорський коло Каспія (по теперішньому Дербендський). За Даріяльським просмиком починалося грузинське царство, Іверія [3], далі – й Вірменщина, за Чорським – царство Албанія, звідти – хід до Медії, до Ірану. Рим після Помпеевого походу 65 р. до н. е. міг себе тут уважити за зверхника, та це була зверхність тільки

номінальна; реально ж як знаємо, мали тут у Закавказчині свій політичний вплив перси, до III віку під династією партянською-аршакидською, з четвертини III віку – під династією сасанідською. Перський вплив був тут значно сильніший од римського. І коли надкавказці в готську епоху, тобто на прикінці аршакидського панування в Ірані, почали робити свої наскоки крізь Кавказ, це значило, що вони чинять шкоду не тільки Кавказові, а й Іранові, тимпаче, що в їх бував звичайно нахил забігати при нагоді і до справжнього Ірану, до Азербейджану, чи як тоді казали греки й римляни, до Атропатени, як зазначив Амміан Марцеллін, взагалі до Медії (Атропатена – тільки північна частина Медії). Для аланів обидва гірські просмики, як шляхи для хижацького наскоку в Закавказчину, розуміється, не були великою новинкою. Вдиралися бо сюди алани колись за імператора Тіберія бл. 35 р. н. е.¹⁵, вдиралися за Нерона бл. 67 р.¹⁶, потім незабаром наскокували сюдою за Веспасіяна в 72 р. і бл. 75 р.¹⁷, і то не сами, а з якимось іншими варварами. По доволі довгій мирній перерві, що тяглася декілька десятиліть, знов алани були зробили крізь Кавказ хижий наскік за Гадріяна, в 135 р.¹⁸. Аж після того настала була доба мирна, спокійна, перерва на скількись десятків років; ми геть аж до кінця II в. н. е. алаиських забігів до Закавказчини не бачимо.

І оце ж вони поновляються разом з приводом готів на Чорноморщину. Та й стає одтепер явно, що одбуваються вони з несумнівною, може й головною участю ще й інших народів, окрім аланів¹⁹. Виступають на сцену в наскоках до Закавказчини, окрім інших народів, б а с и л и й х а з а р и; і притому хазари за готської доби являються одтепер перед нами вже не під хитким, або спірним іменням геродотових катярів, і плінієвих котієрів, а так-таки й зветься попросту “х а з а р и”, чи по вірменськи – “х а з и р к”. А кінець-кінцем усі звістки, зв’язані з наскоком на Закавказчину, замовчуватимуть уже й аланів і повідатимуть переважно про хазарів та знов про хазарів.

Найстарша, готської доби звістка в цьому напрямі йде, правда з джерела далеко не бездоганного, з “Історії Вірменщини” псевдо-Мойсея Хоренського, що її в VII-му ба навіть може в IX-му в. патріотично склав якийсь невідомий вірменин, знавець і грецької і сирської мови (не диво, якби й арабської), од імені Мойсея Хоренського, письменника V віку. Джерелами своїми цей пізній фальсифікатор VIII–IX в. називає натурально, тільки такі писання, котрі міг би знати автор V в.; на правду ж часто хоч мовчки, користувався той підробник письменством, ближчим до VIII–IX в. Дещо, і то немало, він попросту видумував од себе, для більшої слави вірменського народу, цитуючи авторів, котрі ніколи не існували,

і наводячи “факти”, яких ніколи не було. Оце все треба пильно брати на увагу, читаючи ту “Історію Вірменщини” ніби Хоренського²⁰. Але оповідання його про наскік “північних людей крізь Чорський просмик бл. 199–200 р. містить у собі одну таку мимовільну подробицю (про ню – далі), яка показує, що в даному разі автор “Історії Вірменщини М. Хоренського” “зачерпнув основу свого оповідання з вірогідного джерела, тільки не дуже вдало де-в-чому перекрутив його”²¹.

Своє оповідання псевдо-Мойсей Хоренський зв’язує з загибеллю вірменського царя Вагарша [4] (Вологаса), що вступив на вірменський престол, – каже Хоренський, – на 3-році панування однойменного партянського шаха-арнахиди (Вологаса III, 148–191), тобто став вірменським царем в 180 р. н. е., а загинув – каже Хоренський після двадцятирічного царювання²². Отже подія повинна була одбутися приблизно 199–200 р. Дата – дуже правдоподібна, бо збігається з моментом, коли для безкарного забігу склалися справді сприятливі умови. З греко-римських істориків ми знаємо, що Іран і Римська імперія саме-тоді вели між собою важку війну. Імператор Септимій Север в 199 році вдерся в столицю партянського царства Ктесіфонт, забрав звідти в римську неволю понад 100 000 бранців, загарбав державну скарбницю, а партянський шах Вологас IV ледве втік з декількома верховцями; але й Септимій Север зазнав ще багато недогід у Месопотамії²³. Такі політичні обставини дуже були на руку надкавказьким степовикам. – “В дні вірменського царя Багарша”, починає псевдо-Хоренський, – “безліч людей з півночі”²⁴, я розумію юрби хазарів і басилів, з’єднавшись перейшли через Чорську браму під проводом царя свого Венасепа Сургапа”²⁵. Оце подане в Хоренського ім’я “Венасеп Сургап” – безперечно іранського характеру²⁶ і могло б воно свідчити що до забігу в Закавказчину потягли з собою хазарів і басилів мабуть чи не алани-осети із своїм ватажком на чолі. Це ймення разом є довід, що псевдо-Хоренський позичив своє оповідання справді із старого джерела, бо живучи в VIII-ому чи в IX столітті навряд чи став би надумувати для хазарського ватажка не хазарське, а іранське ймення. Далі він пише: “Перейшовши через ріку Куру вони (хазири й басили) порозсипалися по цім (=нашим правім її боці). Вагарш порозганяв їхне полчище, все поле засіяв їхніми трупами, і, женучи їх, переступив Чорський просмик (тобто ввійшов в Дагестан). Тут знов вороги вступили в бій, і хоч хоробрі вірмени їх побили й прогнали, тільки ж сам Вагарш загинув од руки могутніх стрільців”. Кінчає псевдо-Хоренський цю історію оповіданням про вірменську помсту (року 213) хазарам і басилам. “Переняв царську (вірменську) владу, як спадщину, Вагаршів син Хосрав

на третьому році панування Артавана царя парсійського”²⁷. Хосрав негайно збирає вірменські війська, переходить велику гору (Кавказький хребет), щоб помститися за смерть свого батька. Мечем і дротом переслідує він ці племена, з кожної їх сотні бере одного придатного заставника і, на знак своєї владної перемоги, споруджує колону з грецьким написом, як доказ залежності од римлян. Все це нам оповідає Бардацан з Идеви, що був дієписом в дні останнього Антоніна” (II, 65–66). Останній Антонін – це мабуть Север Антонін Каракалла (211–217).

Чи правдиво покликується псевдо-Хоренський на Бар-Дайсана едеського (154–222), тобто сучасника цієї чорської події, чи покликається неправдиво і переказує нам подію за іншими пізнішими якимсь джерелами, все ж сама в собі така історія не перестає бути дуже ймовірною. Трапитися бл. 199–200 р. вона безперечно м о г л а, адже незабаром аналогічні звістки ми вчитаємо ще з інших джерел; адже незабаром хазарські наскоки на Закавказзину крізь Дербендський просмик мальовуватимуться перед нами, як звичайнісіньке побутове явище.

В четвертині III століття партянську-аршакидську династію на престолі Ірану насильно замінила династія с а с а н і д с ь к а. Мати діло з хижакими хазарами (певне що й з іншими надкавказькими кочовиками, як от найголовнішими аланами²⁸), довелося їй починаючи з першого таки її шаха, нового замість аршакидського “царя над царями” А р д е ш і р а I (224–242). Сасанідську історіографію, де про це повідається, маємо ми в арабських перекладах чи переробках. Сюди належить енциклопедист Джахиз IX в. в “Китаб-ат-тадж” (книзі переважно про сасанідську етікету) і арабський історик Х в., теж дуже різнобірний, Масудій у “Золотих лугах”²⁹. У них ми читаємо, що в сасанідській шахській фамілії і в двірських колах, аж доки існувала сасанідська династія, дуже твердо й з подробицями (їх не переказано одначе) держалася пам’ять про те, як шахові Ардешірові I довелося поборювати хазарів, але Ардешір хитрою штукою (“макіде”) згубив хазарського ватажка, чи, як його названо по арабськи, “царя” (малик)³⁰. Року для цієї пригоди вони не подають. Відповідий уступ у вірменського історика Агатангела (зретаганого в V в.) дає нам зрозуміти, що це сталося в перших роках сасанідського запанування, ще коли Ардешір I мусів збройно закріплити свою владу в неспокійних закавказьких краях, прихильних до скинутої в Ірані аршакидської династії (в Вірменщині, в Іберії-Грузії, в Албанії сиділи тоді династії аршакидського роду). З Агатангелового контексту, здається, можна було б виснувати, що зобіг передкавказців до Ірану крізь кавказькі просмики одбувся бл. 226–228 року; але нижче ми побачимо, що можна

його датувати років на трое пізніш³¹. Нахожих варварів Агатангел називає не “хазарами”: через історичну антиципацію він їх зве “тунами”; тільки ж, як відомо, в Передкавказчині за Ардешіра I не було ще гунів. Агатангел повідомляє, що закликали тих ніби “гунів” до закавказьких країв, для наскоку на Іран, аршакидські династи народів Закавказчини (вірменів, грузинів, албанів); головну ролью грав Хосрав аршакид-цар Вірменщини; вони дали змогу “гунам” вільно перейти їхніми краями до ненавидного, бо вже не аршакидського, а сасанідського Ірану³². Підхожим часом для безкарного нашестя на Іран, натурально, могла бути війна між Ардешіром I та Римом. Така війна, як знаємо, з греко-римських джерел, одбулася в 231–233 рр.³³ і солідні європейські історики Риму, як от Гутшмід та Момсен³⁴ так і зв’язують з тією війною “допомогу Римові од кавказьких племін, що їх покликали вірменські аршакиди” та й добачають у тім “диверсію, вигідну римлянам”. Сасанідсько-арабське джерело (тобто Джахиз та Масубій), як зазначили ми, не переказує реальних подробиць про Ардешірову “хитру штуку” (“макіде”), якою він підступно загубив хазарського ватажка. З вірменського джерела, у Агатангела виходить, що Ардешір підіслав хитрого емісара до царя Вірменщини, і той дводушний посланець, втершися в царську довіру, по зрадницькому вбив володаря-аршакида Вірменщини (отже не хазарського “малика”). Чи вірменське, чи арабське-сасанідське джерело переказує точніш і правдивіш історію, це може бути річчю спірною, але з обох однаково виявляється, що за шаха Ардешіра I (не пізніш мабуть 231 року), вдерлися в Іран через Кавказ варвари, яких сасанідсько-арабське джерело зве хазарами, а вірменське (передчасно) титулує “тунами”. (Без аланів тут справа, мабуть, теж не перебулася).

В IV столітті найвидатнішим шахом сасанідом Ірана був Шапур II (310–379). Панував він сімдесят років, і його не раз згадують греко-римські історики. Бо Шапур II почав війну проти римлян за останніх років імператора Костянтина Великого (пом. 337), потім воювавсь проти його наступників: його сина-імператора Констанція та його племінника – Юліяна Апостаїта. Греко-римські історики не кажуть нічого про хазарів у зв’язку з “Спором” (так у них зветься Шапур), але такі звістки од часів Шапурового панування йдуть до нас із декількох інших джерел, од різних народів: вірменів, сирійців, сасанідських персів (в арабській передачі). – “До двору царського (Шапура II) дійшла чутка, що хазари з численними полчищами крізь Чорську браму просунулися в наш край”, – так занотував цю подію IV віку десь-певне Петро Сюнійський поч. VI в., а од нього переписав албанин (агванець) Мойсей Каганкатвацій X в. в

своїй збірній “Історії Агванії”, тієї країни, що до неї саме найбільше й належав Чор (Дербенд), як “брама” між північною Перекавказчиною та Закавказчиною³⁵.

Року для хазарського нападу М. Каганкатвацій (тобто його джерело Петро Сюнійський поч. VI в.) не подає. Сирський письменник VI в. Мешіха Зеха³⁶, переказуючи в оповіданні часів Шапура II про таку подію, тобто про грабіжницький наскік кавказьких варварів, “сусідних з морем (=Каспієм)” виразно датує цю подію роками 337–338-и; ці роки – то був початковий етап війни Шапура II проти римлян. Така дата здається значно правдивішою, ніж та (на п’ять років пізніша), яку вірменісти³⁷ здогадно висновують для оповідання про це у вірменського історика Фавста Візантійського IV-го чи V-го в. (кн. III розд. 6–7)³⁸. Фавст повідає, що ініціатором нашествия був (надкаспійський) цар маскутів (массагетів), родом аршакид, відомий з того, що він убив молодого внука св. Григорія Просвітителя за його місіонерство серед саскурів, серед тих лицарів-розбішак, яким християнська віра не пасувала. Вони казали, висловлюючи безперечно думку не тільки свою, ба й кочових аланів і булгаро-хазарів, і інших кочовиків озівсько-каспійського надкавказького степу: “Коли, по християнському закону, ми не матимем права чинити грабіжки та захоплювати чуже добро, то з чого ж жити нам – воякам? Ні, ця проповідь – то лукавство вірменського царя: хоче, щоб ми, порабившись християнам, перестали наскакувати на Вірменщину, та грабувати її”. І от маскутський цар вирушив на Закавказчину. Військо його становили собою окрім начебто трохи культурніших маскутів зовсім грубі кочові варвари, що жили на возах. Описуючи бій між тією ордою та вірменами, Фавст захоплюючись малює картину, як ото вірмени “почали розбивати полчища аланів, маскутів, гунів (термінологія анахроністична) і інших племен; камікувату рівнину, де одбувався бій, трупні геть завалили; кров бігла, як річка, і не можна було жодним способом виявити цифру побитих”³⁹. Назваї тут у Фавста “гуни” – то, як колись було і в Агатангела, явна антиципація “хазарів”, що у Петра Сюнійського так “хазарами” й зветься. Для “інших племен” массагетського війська Фавст подав скількись іменнів, що одні з них мають характер кавказький, другі – чи не іранський (це мабуть коліна аланські), а інші – тюркський⁴⁰. В сасанідській історії, переказаній по арабськи у Табарія ці варвари зветься тюрки⁴¹ – анахронізм, бо про справжніх тюрків тут почують допіро в VI в.

Двадцятьма п’ятьма роками пізніш, значить бл. 363 р., одну цікаву військово-побутову пригоду, над якою ми в своєму місці й спинимось, датує Петро Сюнійський (поч. VI в.)⁴². Сталася вона, виходить, тоді, коли на Іран, на старого Шапура II, пішов походом імператор Юліян

Апостат (363). Тоді, – каже сьюнієць, – виступив на Персію з країни гунів хижий г о н а к у р⁴³. Для події бл. 363 р. вислов “країна нугунів” – це анахронізм, але цим разом уже дуже простимий, бо за якихось осьмеро років Передкавказчина справді станеться “Гуннією”⁴⁴. Ім’я ж “гонакур” [5], чи було воно власне, особове, чи швидше етнографічне, вказує безперечно на зв’язок його з тим плім’ям гонакурів, що відоме нам стає незабаром у V столітті, як сусідне з хазарами-сабірами; тре гадати, це було споріднене з хазарами плім’я б у л г а р с ь к е⁴⁵. Та напевне й х а з а р и допомогли Юліяновому поході на Іран 363 року вдаривши (вкупі з гонокурами, аланами, чи ще з ким) із свого боку, з передкавказької півночі, на підвладну Шапурові Албанію, на в нижній Курі. Ми в сасанідській історіографії Ірана (або точніш мовити – в її арабській передачі) так навіть читаємо, що в спільці з Юліяном Відступником насунули на державу шаха Шапура II і х а з а р и⁴⁶; рішуче одкинути це повідомлення, будь-як-будь, не доводиться⁴⁷. А у Фавста Візантійського IV–V в. сказано, що після нещасливого кінця римської експедиції 363 р. шах Шапур II зараз заходився приборкувати прихильну римлянам Вірменщину, і вірмени викликали собі на підмогу з Надкавказчини “гунів” та аланів (IV, 25). Думаємо, що під хронологічно антиципованими “гунами”, названими поруч аланів, треба й тут у Фавста розуміти племена булгаро-хазарів та й ставити в зв’язок з ними того “хижого гонагура з Гунії”, за якого каже Петро Сьунійський. При нагоді завважимо, що либонь сюди ж таки годиться трохи притягти й сильно плутану (як завсіди) звістку у фальшивника псевдо-Хоренського (III, 12–13) про “нашестья північних народів, які, з’єднавшись, перейшли Чорський (Дербендський) просмик і розташувалися в агванській землі (прихильній Шапурові) аж на чотири роки”; у псевдо-Хоренського початок цього “розташування” “з’єднаних північних народів” в Албанії, (може й за якимсь вірогідним джерелом)⁴⁸ припадає на останні роки імператора Констанція, що його наступником зараз показавсь Юліян. Слід догадуватися, що під “з’єднаними північними народами” псевдо-Хоренський розумів, як і де-інде в своїй книзі між иншим “хазарів та basilів”⁴⁹. А в тім, маючи краші джерела, нема потреби складати свідченням псевдо-Хоренського більшу ціну, ніж вони справді того варті. І без нього справа 363-го року ясна.

Ми попередили, що в згаданому вище оповіданні Петра Сьунійського поч. VI в. про грізного гуна Гонакура, що в 363 р. (тобто в рік Юліанового похода проти Шапура II) теж “виступив в Персію з Гуннії” і завдав Шапурові II чимало клопоту, є цікаві побутові подробиці⁵⁰. Їх варто тут навести тим паче, що всі інші досі занотованії у нас повідомлення про

наскоки надкавказьких “північних народів” на Закавказчину нічого не давали побутового окрім голих згадок про хижі грабіжки, чинені серед мирної людности саме тоді, коли Іран мусить вести боротьбу з Римською імперією. А тут дещо інакше. Гонекур, – повідає Петро Сюнійський, – загадав шахові Шапурові II вирішити бій через єдиноборство. Він із свого табору вирядив до Шапура посланця, щоб той сказав шахові традиційну в таких випадках формулу багатирського виклику: “На що ми проливаємо стільки крові? Давай, побіймося вдвох, тільки я та ти”. Цар царів Шапур II обрав для поединка сюнійського витязя-вірменина Бабіка, і, пообіцявши йому велику нагороду, скрінив свою обіцянку царським записом, з печаткою, де був вірізблений дикий вепрь, (наказ з такою царською печаткою вважавсь, очевидно, за сугубо-непорушний). Гонокур масивний велетень, вдяг на своє огрядне тіло плетену броню, надів на свою величезну голову шолом, збитий цвяхами, своє вузьке чоло⁵¹ прикрив мідною дошкою. Спіс його був зроблений з кедрини, а меч блищав, аж поломінів, і дивитися на нього не можна було без страху. Сюнієць Бабік удяг царський панцер, блискучий, обнизаний перлинами; на гарну свою голову він надів тигровий шолом⁵², оперезавсь мечем. Позлоченого щита він накинув на ліве плече, взяв міцного списа в праву руку, і скочивши на вороного коня, рушив на витязя-гонокура, що теж виїхав на коні. Вони зчепилися, і гучні вдари їхніх списів дзвеніли-гуркотіли зранку та й аж до дев’ятої години. Кінець-кінцем вірменин Бабік звалив велетня-гонокура і, швидко вихопивши свого односічного меча з піхви, він убив того “звіря-людогуба”. – В самому факті, що замість гуртового бою двох ворожих військ одбудеться єдиноборство двох витязів, не є, розуміється, щось оригінальне булгаро-хазарське, чи аланське, чи чие: це повсюдний східній звичай, або може повсюдна легенда про такий звичай⁵³. Історик царя Трдата Агатангел, (в ред. V в.), переносячи азійську звичку в римську імперію, оповідає, як готський король в 300-их роках викликав імператора Діоклетіана на такий самий двобій і такими самими словами, з також самою умовою⁵⁴. А літопис старої Русі достоту те саме повідає під 1022 р. про тмутараканського князя Мстислава та черкеського (касожського) велетня-князя Редедю⁵⁵. Що до опису варварської гонагурової і тонко-майстерної перської зброї, то Петро Сюнійський швидше мабуть дає картинку свого власного часу (поч. VI в.), а не 363 р. Тільки ж, правда, можна гадати, що в півторасто років зброя не встигла різко змінитися, і гунагурський витязь-велетень 363 р. міг виглядати саме отак, як його нам намальовано.

Якихось інших відомостей про побут булгаро-хазарів чи ще будь яких монголо-тюркських народностей Надкавказчини готської доби II-

IV в. ми, на жаль, знати не можемо. Про іранців-аланів знаємо ніби трохи більше, переважно з римської історії Амміана Марцелліна, що ходив на Іран вкупі з Юліаном Відступником, в 363 році; про аланський побут він дещо написав у зв'язку з навалом гунських орд на аланську землю в 371 р. (кн. XXXI, 2, §§ 12 і д.).

Беручи на увагу, що кочове життя всіх епох і всіх народностей повинно взагалі мати в собі багато-чого однакового, всім кочовикам спільного, ми здавалося б могли б малювати собі булгаро-хазарський побут II–IV вв. саме так як обмальовано кочовий побут аланський у Амміана Марцелліна. Тільки ж Амміан недвозначно каже (XXXI, 2, § 21), що норози кочових аланів були м'якші, *mitiores*, ніж у інших кочовиків⁵⁶. І тая аланська м'якість виходила, річ натуральна, бо частина аланів готської епохи була, знаємо, вже городянами, і в їхніх містах, хоч би вони звалися чисто по аланськи (скажемо С у г д е я в Криму), не міг сильно не відчуватися культурний вплив геленістичний та готський; а звичайно, що вплив тієї городської культури не міг од аланів міщан не передаватися в якійсь мірі й їхнім землякам-кочовикам. Булгаро-хазари II–IV в. були напевне трохи г р у б і ш и м и в а р в а р а м и, ніж описані в Амміана кочові алани. А втім, навіть аланів-кочовиків описав Амміан Марцеллін дуже не гаразд: правда, зовнішній їх вигляд (високі, біляві) і їхню вдачу він обмальовав як слід, але про побут аланський він нічого не спромігся сказати оригінального, нічого не сказав про аланів понад те, що колись-давно казав був Геродот про скитів. Навіть геродотів стиль і геродотові вислови про скитів Амміан любісененько задержав для аланів, попросту переклав з грецької мови на свою латинську. І не ясно: чому він так зробив? Чи тому, що побут кочових аланів Марцеллінового часу залишавсь таким самим номадським, яким він був у дуже давній геродотовій Скитії? Чи, може, попросту Амміан навіть не потурбувався дослідити сучасне йому аланське життя трохи ближче, та й довірливо переніс на нього все те, що знайшов у старого Геродота, про давніх скитів? Коли б так, то й для рівнобіжного булгаро-хазарського життя II–IV в. черпати скільки-небудь правдоподібні паралелі з аланського опису у Амміана Марцелліна на не [6]. Що ж до побутових свідчень вірменської історіографії (як от у Фавста Візантійця), то за невеличкими винятками, як ото про “тонагура”, вона надто загальна. У Фавста (III, 7) всі кочовики Надкавказчини IV в. стисло захарактеризовані, як “численні народи, що не звикли сидіти постійно на одному місці, а живуть на возах”. Таке сказати – то дуже небагато сказати.

Про обсяг, про просторонь території хазарських кочовищ готського часу ми нічого не можемо знайти точного. Можемо тільки дещо

виміркувати з непрямих вказівок.

От, коли ми знаємо, що алани II–IV в. вдиралися в Закавказчину з своєї півночі найчастіш через “браму Аланську” (Даріал), а хазари для наскоків обирали собі просмик Чорський (по теперішньому Дербендський) коло Каспія, то це вже є ніби вказівка, нехай невиразна, або легкий натяк, що головніші тодішні кочовища аланські зосереджувалися побільше на північ од Даріала, а головні хазарські на північ од теперішнього Дербенда. Але чи виключно так? І точніш де саме тулилися хазари? Но доки на північ од Дербендської брами, до яких точок тії хазарські кочовища розтягалися? І де їм був край? На це все нема відповіді. Тут, хіба, трохи пособить іще одне міркування. Греко-римські письменники II–IV в. хоч і зазначають, що аланське плім’я в широкому розумінні того ймення розкинулося од Дону до глибів середньої Азії⁵⁷, все ж зосереджуються аланські кочовища побільше коло Дона та кавказьких берегів Озівського моря⁵⁸. Значить властивою аланською домівкою була в Озівсько-каспійському степу західня його частина. В такому разі для хазарських чи інших монголо-тюркських кочовищ залишається там просторонь переважно в с х о д і, в напрямі до Каспійського моря, та устів Волги.

Тільки ж, і таке розмежування між аланами та хазарами виходить все ж дуже не виразне, і до нього треба поробити ще й чимало застережень.

Адже іранці й коло Каспійського моря перебували. Перебували там іранці-массагети, вони ж “аланами” теж титулувалися⁵⁹. Перебували там іще й іранці-сармати, нащадки надкаспійських торгових аорсів, які теж тоді звалися однаково спільним ім’ям “алаи”⁶⁰. Деж там над Каспієм залишилося місце для хазарів?

На массагетах коло Каспія варто було ширше спинитися.

Як ми бачили з вірменських істориків, надкаспійські массагети ставили собою навіть окреме чимале царство, з володарем із блискучої аршакидської династії. Ставка його знаходилася на самому березі Каспійського моря, і звалася “Ватнійська долина” (або “Ватнійська ріка”)⁶¹. Топографія її абсолютно не відома. З фонетичного погляду цій вірменській назві “Ватнійська ріка-долина (або в іншій вимові Ваднійська)” начебто трохи відповідає в Птолемеєвій географії II в. своїми звуками ріка Удон, в якій звичайно добачають ріку Куму (а дехто північний рукав р. Терека)⁶². Коло устя Куми напевне з давнього часу знаходився залюдений морський порт, який і мав би бути Ватнійською ставкою массагетського царя. Великої ваги одначе нема в такому фонетичнім зближенні “Удон” і “Вадніян”. Здогад цей не з найкращих. Ватнійська долина й резиденція массагетського царя любісінько могла лежати й

південніш од Куми й Терека, лежати приміром там, де ми знаємо порт Семендер (коло м. Петровська, чи Махачкали). Словом, топографія не ясна. Але ясно, що массагетський цар мав із своєї Ватнійської ставки якусь верховну владу і над х а з а р а м и і ще над деякими іншими народностями в Дагестані⁶³. Очевидячки, розмежовувалися вони територіяльно так, що іранці-массагети та інші надкаспійські сармати в східній Надкавказчині тулилися більше до каспійського морського берега та його портів (Ватнійського чи ще яких), а хазари, підвладні массагетам, кочували трохи о д д а л і к м о р я, в чистому степу, що тягся до низової Волги. Або може історично-етнографічніше буде казати навпаки, – хазари кочували, підхиляючися іранцям, в напрямі од низової Волги до кавказьких передгір'їв. Головне хазарське надкаспійське гніздо, думаємо, треба уявляти собі в н а п р я м і од сходу на захід, а не од заходу на схід.

Заразом одначе можлива річ, що в з а х і д н о м у напрямі хазари чи ширше б у л г а р о - х а з а р и, докочувували часом далеченько, аж до устів К у б а н і й Озівщини, де окрім аланів, правдивих господарів Кубанщини, повинен був рештками держатися й якийсь давній монголо-тюркський елемент (басильський, чи який), топографічно засвідчений навіть надбережною озівською географічною номенклатурою вже й Птолемеєвих часів II в.⁶⁴. Окрім того ми вже підносили були здогад, що з свого боку готи теж повинні були витіснити з Криму на кавказький бік Керченської протоки неспокійну, невідгудну для них частину людей останньої скито-басилейської держави, яку вони застали в Криму, і тим збільшити монголо-тюркський елемент на аланській Кубанщині. Таким побутом гадаємо, аланська назва Кубанщини не являлася для свідомости каспійсько-надкавказьких булгаро-хазарів II–IV в. абсолютно чужим краєм, позбавленим усяких етнічних зв'язків з ними. Мабуть така булгаро-хазарська свідомість підготовлювала ще в II–IV в. тую роль Кубанщини для політичного життя булгарів і хазарів, яку ми скоро вже документально побачимо після занепаду готів і запанування гунів. З фактів V в., на яких ми в свою пору спинимося, можна вгадувати що й у IV столітті, за готів, хазарська орда десь на Кубанщині навряд щоб дуже велика попри аланах та ще інших надкавказцях, носила навіть окреме племінне ймення “біло-хазари”, “ак-хазари”, одрізняючися тим іменням од східних, надкаспійських своїх земляків, близьких до массагетського аршакидського царства, або більше-менше підвладних массагетському тому царству [7]. Документальних даних для IV в. про це, одначе, нема ще.

П о л і т и ч н и й л а д Надкавказчини в готську епоху II–IV в. ані для надкавказьких аланів, ані тим менше для булгаро-хазарів не висвітлено

у тодішніх авторів прозорим, належним способом. Ще в передготську пору у Йосифа Флавія I в. та у Тацита I–II в. бачимо над аланами окремих цариків-“скептухів”, не зв’язаних між собою спільними національними інтересами: в 35 р. н. е. імператор Тіберій, пам’ятаємо, міг за гроші кликати до себе проти Ірану якийсь коліно аланів, а рівночасно іранський інах Артабан III кликав аланів других, і вони, нічого не сумняся, любісінько обіцяли йому свою допомогу, значить проти своїх-таки земляків. У нас нема ніяких підстав думати, що за готів II–IV в. політичний лад у кочових аланів хоч трохи змінився в напрямі до якоїсь єдинодержавности. А у х а з а р і в, чи б у л г а р о-х а з а р і в? – Те чого ми незабаром довідаємося про хазарів післяготського періоду, коли одна частина хазарів-сабірів стане пособляти візантійцям, а друга – персам-сасанідам, дозволяє нам гадати, що й у II–IV в. булгаро-хазари були такі самі неоднодушні, тобто що і II–IV в. вони, так само як алани, перебували під владою порізнених своїх цариків-“скептухів”, з порізненими інтересами. З оповідання ніби Бардесанового (у псевдо-Хоренського) про басило-хазарський наскік на Вірменщину 199–200 р. можна підозрювати, що іноді міг бути басило-хазарським або сюзереном, або “скептухом” якийсь чужак аланин; псевдо-Хоренський дає аланові-ватажкові того наскоку титул “цар”, тобто царик. Згаданий бл. 231–235 р. в сасанідсько-арабській історіографії хазарський “малик” часів Ардешіра I (224–242) був либонь не аланом, а національним хазарським цариком; але й тоді таких водилося в Надкавказчині напевне скількох: нема бо ані найменших підстав гадати, щоб той “малик” був володарем над геть усіма хазарами Надкавказчини, а не попросту дрібним маликом тільки над тими близкими хазарами, котрі на запрохання кавказьких аршакидів вдерлися в іранські володіння. В массагетському поході на Вірменщину 338 р. “гуни” (треба розуміти “хазари”) становили собою частину війська массагетського царя, начебто його підданці; отже коли над ними стояв тоді в поході свій рідний вождь, то міг він бути тільки малосильний, якийсь “скептух”-царик, а не володар скільки-небудь поважної, хоч би й кочової держави. Державність хазарам дадуть, як далі побачимо, допіро Аттиліні гуни V в.

¹ Стило це зазначено і в В. Данилевича “Археологічна минувшина Київщини” (К. 1925), ст. 103.

² Археологічні розкопи показують нам людське перебування на київській території од споконвічних часів.

³ Юл. Кулаковський видав важливу працю: “Карта европейской Сарматии по Птолемию” (Київ, 1899), де й питання про “Метрополь” широко розглянуто. Рівночасно він присвятив

цьому і свій реферат в Обществі Нестора Лѣтописца – див. “Чтенія”, кн. XIII, (1899) відділ протоколів, ст. 165–166, а висловком про “непрерывное существование Кіева отъ давнихъ временъ Птолемея”.

⁴ Здається, що одним з перших, хто в “Дніпрограді” скандинавських саг авторитетно добачив Київ, був акад. А. Кунік в статті, вміщеній в збірці “Каспій” акад. Б. Дорна (Спб. 1875), ст. 55. Негайно його думку підхопив Ф. Брун: “Черноморье”, т. II, (Од. 1880), ст. 288 і 289, і з того часу вона не перестає знаходити для себе численних прихильників. Серед них варто зазначити вже цитованого Юл. Кулаковського “Карта европейской Сарматіи по “Птолемею” (К. 1899), ст. 31, і відомого чеського історика слов’янської старовини Люб. Нідерле в його всезбірці в “Slowanski Starozitnosti” геть до найновішого видання. Розуміється, не всі це визнають (серед таких скептиків – Мих. Грушевський: “Історія України-Русь”, т. I, Київ, 1913, ст. 545–546, та передмова до збірки “Київ та його околиця”, К. 1926, ст. 16).

⁵ Лаврент. літ. л 14, Іпат. літ л 16.

⁶ Пор. у Амміяна Марцелліна, IV в., XXXI, 3, § 1. В російському перекладі Юл. Кулаковського, вип. III, (К. 1908), ст. 243.

⁷ Кассіодор (бл. 480–575) був першим міністром у остготських королів Італії і дуже вченою людиною.

⁸ Jordanis, Getica, розд. 116, вид. Момсен (Берл. 1883) в серії Monumenta Poloniae historica (т. I., Львів 1864) на ст. 1–3; це розділи 5, 23 і 48. З передмови (ст. XVII) видно, що Бельовський тримавсь рукописних варіантів не надто певного манускрипту міланської Амброзіанської книгозбірні.

⁹ Il pelicosissimus rex et multa variagua fortiter facta vicinis nationibus formodatus за точними словами Амміяна Марцелліна. Пор. і російський переклад Юл. Кулаковського (Київ, 1908) “...обширные и плодородныя земли Эрманариха, весьма воинственнаго царя, котораго страшились сосѣдніе народы, вслѣдствіе его многочисленныхъ и разнообразныхъ военныхъ подвиговъ” (вып. III, ст. 243).

¹⁰ Стикло про це (з покликаннями на церковних істориків Созомена і Філосторгія) див. у Юл. Кулаковського: “Прошлое Тавриды” (К. 1914), ст. 53.

¹¹ Спроба М. Грушевського (“Історія України-Русь”, т. I, К. 1913, ст. 148–150) зробити Йорданове оповідання неважним, а тим самим зменшити готський вплив на культурне життя східньої Європи – ані трохи не має доводливої сили і навіть вражає своєю категоричною голословністю.

¹² Амміян Марцеллін, XXXI, 2, §§ 21–22.

¹³ Це зазначив саме-іменно Амміян Марцеллін, кажучи, що алани здобувши гору над своїми сусідами, накинули їм і своє ім’я “алани”: “Halani inhabitant, ex montium appellatione cognominati, paulatimque nationes conterminas crebritate victoriarum adtritas ad gentilitatem sui vocabuli traxerunt” (XXXI, 2, § 13). Трохи далі він додає, що всі об’єднані через аланів народи “звуться аланами через однакові звичаї, /однакове/ дике життя і однакове озброєння” (§ 17).

¹⁴ І в Амміяна Марцелліна ми бачимо, що в своїх хижих наскоках алани не зважаються вдертися в справжню готську землю, а доходять тільки до її східніх меж: “в розбоях і полюваннях доходять вони до Меотійського моря й Кіммерійського Боспора” (кн. XXXI, 2, § 21).

¹⁵ Тоді, бл. 35 р. н. е. прикликали “сарматів” (аланів) ібери за римські гроші, для боротьби проти партянського ставленика в Вірменщині; а партяни (цар Артабан III) теж кликали собі на допомогу тоді “сарматів” (=аланів), тільки не тих, котрі пособляли іберам чи римлянам, а покликали інше плім’я, що мало над собою іншого “скептуха”. Подробиці – у Тацита

“Літопис” (VI, 31 і д.) та у Йосифа Флавія: “Стародавності юдейські” (XVIII, 4). Флавій тут зве аланів попросту скитами.

¹⁶ Про наскік 67 р., однаково прикрив і для Нерона і для його тодішнього приятеля шаха Волагаса I. Див. Тацит: “Історія” 1, 6. Пор. Светоній: “Нерон”, 19.

¹⁷ Нашестя 72 р. – Йосиф Флавій: “Юдейська війна”, VII, 7, § 4. Про 75-й р. у Діона Кассія: “Римська історія”, кн. 66, 15, 63. Пор. Светоній: “Доміціан”, 2. Волагас I прохав Веспасіяна прийти на допомогу, щоб разом приборкати цих хижаків, спільних ворогів і для римських і для партянських інтересів на Кавказі, але скупий Веспасіян пожалів грошей на велику експедицію, вигіднішу для Ірана, ніж для Рима.

¹⁸ Діон Кассій: “Римська історія”, кн. 69, розд. 15, § I. Діон Кассій зазначає, що алани (“вони ж і массагети”) вдерлися в Албанію й Медію, далі в Вірменщину й Каппадокію, вже після того, як закінчилася юдейська війна (бар-Кохба). Отже рік 135-й стоїть твердо. Тому дивно, що Юл. Кулаковський у своїх звітках про аланів (ст. 105, в 13-й кн. “Чтений Нест. Лѣтоп.” 1899), датує це аланське нашестя (вже останнє, як йому здається) 133-ім роком. Хіба що тут вийшла друкарська помилка.

¹⁹ У греко-римських авторів ім'я “аланів” після 135 р. перестає навіть згадуватися в таких випадках. Кулаковський (ст. 106) сказавши: “съ тѣхъ поръ въ теченіи нѣсколькихъ столѣтій нѣтъ больше свѣдѣній о нападеніяхъ аланъ на южныя страны”, дозволяє собі думати, ніби “нападенія” – і справді припинилися. Східніх свідочть він на увагу не бере.

²⁰ Про це фальсифікування є праця Карієра, дві дисертації Г. Халатянца (1896 і 1903), останніми часами – Масандяна.

²¹ Що то за джерело? – Псевдо-Хоренський покликається в даній звідці на одну історичну сирську працю, що справді могла на світі існувати хоч би й в такому вигляді, в якому її звичайно препарує псевдо-Хоренський. Автор – едеський письменник Б а р-Д а й с а н II–III в., філософ і історик. Хоренський цитує незацілілу і нівідки більше невідому для нас Бар-Дайсанову “Історію Вірменщини”. Окрім псевдо-Хоренського нею користувався, здається, ще й історик Ухтинес Едеський X в. (§ 70), що знав її як можна гадати з порівняння, не через псевдо-Хоренського, а самостійно. Європейські історики сирського письменства не заперечують принципово існування “Історії Вірменщини” Бар-Дайсана Едеського; пор. “Очеркъ” Райта (СПб. 1902, ст. 21–22), “Literature syriacque” Дюваля (Пар. 1907, ст. 236), і мій “Очеркъ історії сирийской літератури” в II частині “Семнтскихъ языковъ и иародовъ” (М. 1910, ст. 178 і 183). Але чи справді з Бар-Дайсана II–III в. зачерпнув псевдо-Хоренський своє оповідання про наскік 199–200 р., або чи тільки для авторитетности прикрив Бар-Дайсановим іменем якийсь інше, пізніше джерело, нерозгадана ще таємниця.

²² Див. кн. II, розд. 65. По російськи: “Історія Арменіи Моисея Хоренского”, новий переклад Н. О. Эмина (Москва, 1893), ст. 112.

²³ Діон Кассій: “Римська історія”, кн. 66, розд. 9–10; Геродот, III, 30; Спартіян: “Северів життєпис”, § 6.

²⁴ Емін переклав: “масса горцевъ” (замість сподіваного дослідного “масса съверьянъ”). Ми волимо дати переклад дослівний.

²⁵ Так само, кн. II, 65; рос. ст. 113.

²⁶ Всев. Міллер у своїх “Осетинськихъ этюдахъ” (III, 1887, ст. 86) зазначає сарматське ім'я [пропущено. – *Ред.*] (в “Римській історії” Діона Кассія, кн. XXI, 16) та й епіграфічне [пропущено. – *Ред.*] (ст. 83). Відоме ім'я перського епосу Сухраб є звукова перестанова, замість Surhab (Нотт: Grundriss der neupersischen Etymologie, Страбон 1893, ст. 161, № 730). Що до [пропущено. – *Ред.*] то ще Мюлленгоф (Deutsche Altertumskunde, т. II, 119) зазначив, що по авестійськи це було б *wanat- aspa*, “siegroiche Bosse cesitreno” (основа

wanat – партиціальна; пень – попросту wan). Порівняти такі самі, або більше-менше такі самі, тільки пізніші ймення з Надкаспія в показчику Ед. Бравка до його вкороченого перекладу “History of Tabaristan, comp about 613–1216” by Ibn Istenoïyar (Ляйден 1905) ст. 348 (Surkhab, п’ять осіб) та ст. 353 (Wahbasatan, дві особи).

²⁷ Партянський хан Артабан V (останній з іранських аршакидів) панував од 208 до 224 р. Виходило б, що вірмеїський престіл дістався Хосрову в 211 р.

²⁸ Хоч греко-римські історики, як ми вище піднесли, саме-іменно про аланів і перестають згадувати в таких випадках.

²⁹ Джахизів “Китай-ат-тадж” (Каїр 1914, ст. 24–25) свого джерела не зазначає, але ми знаємо, що всеняк його книга в первооснові є сасанідський елаборат. Масудій про Ардешірову боротьбу з хазарами каже в т. VI (паризьке вид. 1871) ст. 125. Один раз він (т. VI, ст. 124:6) зве своє джерело: “Книга дій перських царів” = “Сіяр аль-молюк” (цебто ніби переклад, чи обробка сасанідської “Хадай-наме”), а другий раз (VI.127:6) цитує: “Звістки давніх перських царів” = “Ахбар ман саляфа мин молюк аль-Форс”. Здається, цей другий заголовок міг би вказувати на історичну збірку ибн-Хордадбега IX в., яку й ибн-аль-Факіг Гамаданський (писав до 903 р.) зве більше-менше так-само: “Ахбар аль-Форс” (Ляйден, 1885, ст. 289). Або, може, Масудій має на оці Омара Кисраїя VII–IX в., на якого часто покликається в II томі. Та й Джахиз міг з Омара Кисраїя черпати.

³⁰ Слово “малик” по арабськи значить не тільки “цар”, ба й “царик”, володар.

³¹ Десятирічна боротьба між сасанідом Ардешіром I та царем аршакидом Вірменщини Хосровом припадає, гадають вірменісти на рр. 228–238, або навіть (Патканов: Сасаниды, 1869, ст. 21) навіть на 227–237 рр., хоч ставлять при цій даті знак запитання (Патканов). Початок війни зазначено у Діона Кассія, кн. 80, розд. 3, але роки там невизначні через фрагментарність 80-ої книги.

³² Див. Агатангела: Історія панування (вірменського) царя Трдата, розд. I–II. Французький переклад – або в серії “Fragmenta historicorum Graecorum” т. V, вип. 2 (Париж, 1872), ст. 115–121, або в ідентичній серії, тільки з іншим заголовком: “Collection des historiens de l’Arménie”, теж ст. 115–121. (Оповідання в “Історії Вірменщини” псевдо-Хоренського VIII–IX в., хоч автор покликається на Агатангела, не має жодної вартости; див. кн. II, розд. 67 і 71–74).

³³ Джерела дуже злі (Геродіян, VI, 4–6 Лампрідієна біографія імператора Олександра Севера і пізніші візантійські компілятори). Навіть роки для римсько-перської війни не певні. Чи 231–233? Чи на рік раніш? Чи на рік пізніш?

³⁴ A. v. Gutschmid: “Agathangelos” в Zeitschr. der D. Morg. Gesch., т. 31 (=1877), ст. 47; Т. Момсен: “Римская история”, т. V (М. 1885), ст. 411.

³⁵ Див. “Історію агванів” М. Каганкатвація, кн. II, розд. I. За російським перекладом К. Патканова (СПб. 1861) на ст. 80. Пор. ще й перекладачеві примітки на ст. XI, ст. 80, ст. 313. В книзі своєї компіляції М. Каганкатвацій (I, 14; рос. ст. 29), кажучи очевидячки про цей самий наскік, та з джерела іншого, не з Петра Сюнійського, а з Фавста Візантіяця IV–V в. (кн. III, розд. 6–7), аіахроністично зве варварів “гунами”, як і Фавст.

³⁶ Його видав Мікрана (Мосул, бл. 1909) в збірці “Sources syriaques”. Див. ст. 47 сирського тексту = ст. 126 франц.

³⁷ Починаючи з ерудитної, але вже сильно перестарілої історії Вірменщини Чаміча (I, 426). На Чаміча покликається й французький перекладач Фавста Візантіяцького II. О. Емії; див. ст. 213 в “Fragmenta historicorum Graecorum” т. V, 2 (Пар. 1872) = “Collection des historiens de l’Arménie”.

³⁸ І Каганкатвацій (I, 14; ст. 29 рос.) Фавстове оповідання як сказано, теж віпіс, але подав

його в скороченому вигляді. При нагоді зазначимо, що од Фавста зазичив цєє оповідання і фальшивник Мойсей Хоренський VIII–IX в. (кн. III, розд. 3 і 9) та, своїм звичаєм, добре перекутив його. Між іншим ім'я маскутського царя-аршакида (у Фавста Сенесан) він замінив на Санатрук.

³⁹ Фавст, кн. III, розд. VII, в кінці (франц. ст. 216).

⁴⁰ Виразний тюркський характер декотрих тих племінних назв не підлягає жодному сумніву (див. у Фавста кн. III, початок 7-го розділу, фр. ст. 215), а поява звука “p” замість спільно тюркського “z” промовляє нам за хазарсько-булгарський характер тих родових іменнів.

⁴¹ Табарій, Історія, ст. 836; по нім. у Нельдеке “Tabaria” (1879), ст. [пропущено. – Ред.].

⁴² У Каганкатвація, II, I (рос. ст. 8–26) виразно сказано, що інтервал між цією пригодою, яку він має розказати, і попереднім хазарським наскоком (338 р.) становив собою 25 років.

⁴³ Там само, II, I, рос. ст. 82.

⁴⁴ Гуни туди насунули з-за Волги в 371 році.

⁴⁵ У Йордана (VI в.) хоробрі Hunugit чи Hunugari, воявничі герої, а разом торговельники хутрами, фігурують в раних часах (розд. V), але виразної хронології не видко. В подіях року 463-го за них повідає сучасник Пріск V в. (посол до Аттили), уривок 30 ([пропущено. – Ред.]). Пор. рос. переклад Пріска – Г. Деотуніса 1861, ст. 87, в VII книжці “Ученыхъ Записокъ 2-го отделения Академіи Наук”. Що до вірменської літери “k” в “гонокур”, то, через зн. закон “звукowego перебою” (Lautverschiebung), вона може віддавати і звук “k” і звук “p”.

⁴⁶ Табарій, серія I, т. 2 (Ляйд. 1880), ст. 840–841. Звістка ця йде либоиь з пеглевійської офіційної “Ходай-наме”, а не з сирської повісті про Юліяна та його наступника Йовіяна, яка мабуть теж була одним з джерел для Табарія.

⁴⁷ Нельдеке, правда, скептично гадає, що ймення “хазари” виєс сюди допіро Табарій, – Sasaniden, 1879, ст. 60. Твердих підстав так думати одначе нема.

⁴⁸ Псевдо-Хоренський мав у своїх руках напевне ще й повну Фавстову історію, од якої до нас дійшли тільки рештки. II, IV, 21 у Фавста (фран. ст. 258) слідко явний пропуск.

⁴⁹ Великого історичного інтересу підроблена “Історія Вірменщини М. Хоренського”, розуміється не може мвти. Всеж для аналізу терміна “народи з півночі” нагадаємо цитований уже внас уступ з Хоренського пронаскік 199–200 р. Там Хоренський висловився, що Чорську браму перейшли “люди з півночі, я розумію хазарів та басилів” (кн. II, 65, рос. ст. 113). Вислов “я розумію” інакше повинен значити “тобто”, “себто”. Та й у компілятора Мойсея Каганкатвація X в. є таке саме чергування двох термінів. Ми бачили, що, переписуючи старє оповідання часів Шалура II бл. 338 р., він там назвав ворожих глухіш їхнім точним ім'ям “хазари” (II, 1; рос. ст. 80), але в іншому місці попросту глухіш сказано, що “на Шалура натискають північні народи” (I, 12, ст. 31) або що “Шалура затурбували північні народи” (I, 13, ст. 22). Для читача стає ясно, що вислов: “північні народи” чи у псевдо-Хоренського, чи у Каганкатвація буває синонімом для “хазарів” з їхніми спільниками. Багацько прикладів на таке вільне чергування термінів “хазари” і “північні народи” можна зазначити у вірменських письменників і пізніш. Але, розуміється, треба кожен раз ставитися до терміну “північні народи” з належною критикою.

⁵⁰ Окрім збірок “Історії агаганів” Каганкатвація X в. (кн. II, I; рос. ст. 82–83) можна знайти оповідання Петра Сюнійського ще й в “Історії Сюні” (розд. IX) Степана Орбеліана (пом. 1805), що її надрукували Шагназаріап (Ілар. 1859) і Емін (Москва, 1861), а Броссе дав критичний французький переклад (СПб 1864–1866).

⁵¹ “трьохдюдимовий лоб”.

⁵² Не з тигрової шкури, розуміється, а металічний, мабуть, визолочений, з вирізбленою

тигровою фігурою. Такого собі уявляли грузини свого витязя V–VI в. царя Горі-аслана, чи Гор-сара (“волконогового”): див. переклад Броссе: “Histoire de la Georgie” I (Слб. 1849), ст. 177–178.

⁵⁵ Елемент легендарності в таких оповіданнях не є виключений. Що передше од гуртового бою одбувалися єдиноборства, про це є безліч свідощв, вкі сумнівів не викликають. Але чи справді ціле військо наперед давало згоду, що після єдиноборства уже нема чого далі воюватися, про це сумніватися можна. Утікати вояки могли попросту через те, що не ставало вождя.

⁵⁴ Агатангел III, § 18 (фр. ст. 123). Готський король послав вісників до імператора, щоб вони сказали: “На шо ми ведемо стільки лоду в бій і руйнуємо країну? Ось я тобі – тут, сам один, – виходь і ти проти мене сам-на-сам. Поборю я – нехай греки підхиялять моїй владі; переможеш ти – ми станемо вашими покірними підданцями”. Замість Діоклетіяна пішов на єдиноборство Трдат. Цей уступ Агвангелової історії напевне був навіть добре відомий Петрові Сюнійському.

⁵⁵ Іпат. літ., л. 107: И рече Редедя къ Мьстиславу: “Что ради губивь дружину межи собою? Но сидѣвъся (сами) боротися. Да аще одолѣешь ты – и возмемши имѣние мое, и жену мою, и землю мою; аще ли азъ одолѣю – то возму твое все”. И рече Мьстиславъ: “Тако буди”. В Лаврент. літоп. л. 98. Цікаво для психології (збіг чисто випадковий), що Бабік Сюнійський в єдиноборстві з гонакуром молиться: “Церкви сюнійські. Поможіть мені.” І Мстислав, знемагаючи в боротьбі з Редедєю, гукає: “Богородице, аще одолею, сожнжу ц е р к о в ь во имя твое”.

⁵⁶ “Ніж у гунів”, каже Амміян.

⁵⁷ Амміян Марцеллін, кн. 31, 2, § 13 і 16.

⁵⁸ Йосип Флавій: Юдейська війна, VII, 7, § 4; Амміян Марцеллін, XXXI, 3, § 1 та 2, § 21.

⁵⁹ Діон Кассій під 134 р.: “алани – вони ж массагети” (кн. I, XIX, 15, § 1); Амміян Марцеллін XXXI, 2, § 12: “гуни дійшли до землі аланів, стародавніх мвсагетів”.

⁶⁰ Амміян Марцеллі XXX, 2, § 16–17.

⁶¹ По вірменськи Ватніан, або Вадніан Фавст ([нерозбірливо. – Ред.], 6) (фр. ст. 214); Каганкатвацій “Історія агванів” I, 20 (рос. ст. 48), пор. I, 14 (рос. ст. 29). Поплутано, як звичайно, у псевдо-Хоренського III, 3 (рос. ст. 145). Що термін “долина” являється в східніх мовах звичайно синонімом і для “ріка”, це річ відома, а спинятися над цим нема тут потреби.

⁶² Толкування на Птолемеєву номенклатуру погуртовано у Дорна: “Каспій”, Слб 1875, ст. 335.

⁶³ Див. вищеприведені у нас подробиці походу бо 338 р. у Фавста III, 7 (фр. ст. 215), хазари у Фавста передчасно зуться “Гуни”.

⁶⁴ Див. у нас вище, розд. X, відд. 3, ст. [пропущено. – Ред.] (“бугаз”, “кагу”, “тума” і ін.)